

Anarhistička biblioteka

Anti-Copyright

Fašizam kao potomak liberalizma

Jacques Ellul

Jacques Ellul

Fašizam kao potomak liberalizma

1937.

Jacques Ellul, „Le fascisme, fils du libéralisme“ (1936), *Esprit*, v. 5,
n. 53, 1. II 1937, 761–797.

Preveo i priredio: Aleksa Golijanin, <https://anarhija-blok45.net>

anarhisticka-biblioteka.net

1937.

u *Cahiers Jacques Ellul*, n° 1, Association Internationale
Jacques-Ellul, décembre 2004, 112–137.

[https://lesamisdebartleby.wordpress.com/2020/03/26/
jacques-ellul-le-fascisme-fils-du-liberalisme/](https://lesamisdebartleby.wordpress.com/2020/03/26/jacques-ellul-le-fascisme-fils-du-liberalisme/)

tačan pregled onoga što je urađeno. To je pauza unutar dekadencije – to je period nestanka liberalizma, ali nikako zato što je fašizam reagovao protiv liberalizma već *zato što je nastao u dekadenciji liberalizma, da bi onda tu dekadenciju potvrdio i stavio je do znanja svakome*. U fašizmu ne možemo videti puku obustavu normalne evolucije liberalizma ka nekom drugom obliku, možda potpuno drugačijem. Taj prsten koji je fašizam iskovao oko trulih vrednosti liberalizma nije napravljen da bude večan. Ako možemo govoriti o nekoj pravoj moći, onda je to moć same tehnike, koja je bila povod za kovanje tog prstena, ali koja će biti i faktor njegovog pucanja. Tehnika nema ni razloga niti mogućnosti da se zaustavi. Da bi povratio kontrolu nad njom, čovek bi morao da se razveže od nje – a fašizam mu u tome neće pomoći. Što se nas tiče, do daljeg možemo samo da gledamo kako obavlja svoj posao i čekamo, jer smo suviše mali.

Tokvil je dao lep opis fašizma, kada je pre nekih sto godina pisao:

„Demokratska društva koja nisu slobodna mogu biti bogata, prefinjena, raskošna, čak i veličanstvena i moćna, u srazmeri s težinom svoje homogene mase. U njima se mogu naći lične vrline, dobri očevi porodica, poštteni trgovci i veoma ugledni veleposednici ... ali ono što se u takvim društvima nikada neće videti jesu veliki građani i pre svega veliki narod... jer... ljubav koja se pokazuje prema apsolutnoj vladavini stoji u preciznoj srazmeri s prezirom koji se pokazuje prema sopstvenoj zemlji.“²⁵

1936.

Jacques Ellul, „Le fascisme, fils du libéralisme“ (1936), *Espit*, v. 5, n. 53, 1. II 1937, 761–797. Ponovo objavljeno

²⁵ Alexis de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution*, 1856, 19–21.

Sadržaj

Iz teksta	6
Uvodna napomena	8
Fašizam kao navodna reakcija	13
Fašistička doktrina sledi posle fašizma kao činjenice	16
Od prvenstva ideala do prvenstva metode	20
Zajedničke crte liberalizma i fašizma	25
Fašistička ekonomija kao kristalizacija restriktivne liberalne ekonomije	29
Prelaz	40

paradoksalno posle onoga što sam rekao o masi, koja je u suštini privremeno okupljanje – ali ne smemo zaboraviti da tehnička sredstva koja stoje na raspolaganju vladama omogućavaju da se gomile održavaju u tom stanju veštačkog i privremenog jedinstva, kao u nekoj vrsti zamrzivača. Na delu je stalno rekreiranje masa spoljašnjim sredstvima.

Fašizam je stoga dostojan potomak liberalizma. On zadržava sve osobine svog oca – ali uz to i osobine svoje majke, tehnike. Liberalno društvo se zatvaralo u sebe i delovalo je uravnoteženo, kada se pojavio element koji je poremetio tu ravnotežu: tehnika. Liberalno društvo nije bilo stvoreno za nju; reagovalo je, tako što je prvo pokušalo da asimiluje, a zatim i da zaustavi tehniku. Nije bilo u stanju da je asimiluje jer je tehnika bila u punom razvoju, dok je društvo izgledalo fiksirano u granicama za koje je verovalo da su nepromenljive. Aranžmani koje je nudila tehnici pucali su jedan za drugim. Zatim je pokušalo da je kontroliše – ali da bi se to postiglo, morala su se koristiti nasilna sredstva, a pre svega je trebalo znati dokle je sve to došlo. Liberalno društvo nije bilo sposobno da sačini presek stanja, jer su njegove metode i njegove aspiracije još uvek bile previše nejasne i nekoordinisane. Suočeno s potrebom da napravi bilans, suočeno s preovlađujućim mentalitetom, ostala mu je samo jedna reakcija: fašizam. Naravno, razvoj tehnike je samo materijalni uslov, a već smo razmotrili sve intelektualne faktore i sva duhovna odricanja koja su bila neophodna da bi se do toga stiglo, i koja je liberalizam odavno pripremao. Zato će, da bi igrao svoju ulogu, fašizam morati da bude suštinski demagoški – što zapravo i jeste. Moraće da preuzme i proglasi sva opšta mesta liberalizma, da podigne i uzdigne na nivo institucija sve pravne i intelektualne tvorevine liberalizma. Moraće da se predstavi kao faktor pomirenja svih prosečnih pojedinaca oko nekog prosečnog pojedinca koji će ih predstavljati bolje od bilo koga drugog.

Fašizam je u suštini stabilizujući element koji, pošto je zatekao datu situaciju, preuzima sve elemente te situacije, dovodi ih u red i ponovo klasifikuje. On okamenjuje ono što je bilo u sukobu i daje

koji ih ne prihvataju smatraju se nenormalnim. Nenormalne treba identifikovati i zbrinuti u ustanovama za posmatranje, popravnim domovima, itd. Ostavljamo im lično polje, pod uslovom da to ne menja ništa u njihovom karakteru, niti u njihovom životu, već da ostaje ograničeno na snove, ideal, „mistiku“, introspekciju, itd., na sve što ide ka unutra i nikada ne izlazi. Čim se taj idealni čovek stvori, taj tip će se širiti svuda, ogromnim sredstvima ubeđivanja koja nam stoje na raspolaganju. Milion muškaraca ne može pogrešiti, kaže nam više ne znam koji sapun za brijanje. To su priznate istine. Samo treba da otvorite novine da bi vas zapahnuo taj vazduh – kolumne za žene ili male bračne oglase.

Liberalizam je doveo do društvene amorfnosti verovatno bez presedana u istoriji. Omogućio je stvaranje tih apstraktnih masa o kojima sam ranije govorio, tog života u masama i samo u masama, u kojima se ljudski život preklapa s nizom ukrštenih krugova koji potpuno apsorbuju pojedinca. Grupa iz kafea ili kluba, sportska grupa i profesionalna grupa. Osoba poprima jedan lik na jednom mestu, a drugi lik u nekom drugom miljeu. Ona više nije ona sama, ona je u suštini društveni čovek, dobijen preventivnim sredstvima, onaj od koga društvo više nema zbog čega da se plaši; naprotiv, on ga može samo stabilizovati, i to će se sigurno dogoditi.

U tom neomehaničkom društvu, šok koji će dovesti do pojave konkretnih masa biće utoliko lakše podneti kako amorfnost postaje potpunija. I slično tome, pojmovi žrtve i heroizma uzdižuće se utoliko lakše kako pojedinac bude gubio svest o sopstvenoj vrednosti. Fašizam se, s društvenog stanovišta, predstavlja kao bolje kombinovana, dobrovoljnija amorfnost od one druge, liberalne, ali to je amorfnost istog reda, koja pripada istom tipu društva. Tip koji bi se mogao nazvati inferiornim, iako je veoma teško doneti vrednosni sud o društvenim oblicima, zapravo je tip mase koji nikada neće doći do superiornog tipa grupe, jer u tom nedozreloom društvu ne postoji prava organska solidarnost, a još manje superiornost apstraktnog kolektiva, koji zastupa ličnu i individualnu svest svakog pripadnika o misiji koju grupa mora da ispuni. To očigledno može izgledati

Uskoro i kao buklet anarhije/ blok 45. Na koricama: George Grosz, Herald Square, New York, 1932.

Iz teksta

Pošto je proglasilo slobodu misli, liberalno društvo se oslobodilo misli. Misao izložena pritisku uvek je opasna sila; kada se prepusti svim vetrovima, troši se uzalud. Kao rezultat toga, vidimo kako se teorije množe, a da društvo ne skreće sa svoje putanje.

(...)

Čim postoji razdvajanje između misli i njenih posledica, normalna kočnica koja je služila za klasifikaciju vrednosti između misli nestaje. Nema više direktnih posledica emitovane misli. Nema više ograničenja za emitovanje misli. Sve što se smisli biće odmah emitovano.

(...)

Drugi razlog za to umnožavanje: ekonomski razvoj epohe. *Materijalni svet teži da se organizuje na osnovama apsolutno nezavisnim od bilo kakvog napora misli.* Moderni svet se... uređuje se prema novom principu: prema industrijskoj tehnici, uvedenoj u sve ljudske domene i koja teži da isključi sve što bi moglo da poremeti strogu igru njenih pravila, njenih zakona; u ovom slučaju, misao.

(...)

Fašizam se... nikada ne pojavljuje, kao što se ponekad dešava s grubom silom, uslovljen mišlju. On se ne pojavljuje iznenada u stvarnosti, posle dugog sazrevanja i pripreme. On se obraća osećanjima, a ne inteligenciji; to nije težnja ka stvarnom poretku, već ka fiktivnom poretku stvarnosti. Prethodi mu cela struja fašističkih tendencija...

I tako se vraćamo na naše pitanje. *Fašizam se, u pogledu svojih oblika društvenosti, predstavlja kao transformacija apstraktnih masa u konkretne mase, unutar mehaničke solidarnosti.* Ali to je, na kraju krajeva, sinteza onoga što sam do sada rekao: *liberalizam i individualizam pripremaju tu transformaciju stvaranjem apstraktnih masa i sve većom mehaničkom solidarnošću.* Slobodno se može reći da su svi liberali pogrešili kada su verovali da njihova doktrina vodi ka sve većoj individualnoj svesti. Umesto da vide čoveka, videli su konture čoveka, i svoje doktrine zasnivali na tim konturama. Pokušaj rušenja okvira u ime tih kontura proizveo je gotovo patološku prazninu. Svi organi koje je priznavanje suvereniteta trebalo da učini funkcionalnim su nestali. A konstituisana tela koja se urušavaju zbog liberalnog individualizma sada dovode do brutalnog suprostavljanja između pojedinca i isključivog suvereniteta države – podgrupe koje se još uvek opiru, poput porodice, atrofiraju. Ali sada se, zahvaljujući liberalizmu, zaista nalazimo u prisustvu jedne od karakteristika mehaničkog društva. I umesto da se nađemo u *civitas solis* [Gradu Sunca], našli smo se pred tipom društva koji je Dirkem mislio da će pronaći samo među australijskim Aboridžini-ma i Fužeanima [Ognjena zemlja].

Videli smo da je najrazvijenija ekstremna funkcija mehaničkog društva ona represivna. Sada se, umesto represivne funkcije, razvija preventivna funkcija. U ime zdravog razuma, u ime opšteg dobra, u ime zajedničkog morala, težimo da stvorimo tip običnog čoveka (*Homo rationalis vulgaris*, kao što ćemo to izraziti u *Malom Larusu*). Tome težimo i dobrovoljno i nehотиčno. Dobrovoljno, stvaranjem internacionalizma morala, prava, civilizacije, književnosti, umetnosti, koji treba da obezbede moralne proseye, pravne statistike za utvrđivanje vrednosti vladavine prava, apriorizme u civilizaciji, književnost za svaku priliku i utilitarni nadrealizam u umetnosti. Pojmovi ili previše apstraktni ili previše elementarni, pokoravaju se u isti mah i često osuđivanom raskolu između stvarnosti i misli, i verovanju u superiornost velikog broja. Ali to su u svakom slučaju pogubni pojmovi, jer se ukorenjuju u životima ljudi, a oni

spolja – uticaje i sugestije koji su identični za sve. One nikada nisu ništa drugo nego masa čiji izraz leži 1) spolja, u statistici; 2) interno, u reakciji koju pojedinac izvučen iz te mase može imati na fenomen – reakciji koja je identična reakciji bilo kog pojedinca u toj masi; na primer, gledaoci bioskopa, čitaoci novina (Georges Gurvitch²⁴). Njihova masa je praktično apstraktna, jer oni ne shvataju poreklo svojih reakcija, a njihova uloga se sastoji u tome da budu samo instrument za prijem, koji će zauzvrat emitovati određene pobude; njihove predstave nikada neće biti ništa drugo nego svest mase, a ne njeno razbijanje. Samo bi sticanje jedne takve svesti moglo da spreči prelazak apstraktne mase u konkretnu masu. Naime, ako pretpostavimo da u životu pojedinca, u neprekidnom nizu, dolazi do stvaranja i uništavanja učešća u različitim masama (kancelarija, bioskop, kafe, novine, džez), videćemo postepeno stvaranje potpune integracije pojedinca u tim uzastopnim masama – rađa se mehanička solidarnost. Ako sada pretpostavimo da takav pojedinac prima dovoljno snažan podsticaj, u bilo kojoj od tih masa, da pređe na eksteriorizaciju, i na primer na akciju, budući da je u istom stanju kao i svi pojedinci koji su deo te veoma specifične mase (čitalac dnevnih novina), svi pojedinci iz te mase reagovaće identično na podsticaj: čak i bez individualnog slogana, svi čitaoci *Action française* okupiće se na Trgu Konkord 6. februara. Nastavimo s našim pretpostavkama. Ako su svi pojedinci deo identičnih masa koje okupiraju ceo njihov život, ako shodno tome žive u stanju apstraktne mehaničke solidarnosti, i ako ti pojedinci prime potreban podsticaj, svi će reagovati na isti način; ali to sada više neće biti njihovo ponašanje jedne večeri, to će biti totalna eksteriorizacija u samom njihovom životu. Oni više neće biti izraz niza apstraktnih masa već niza stvarnih, ostvarenih, konkretnih masa, što je upravo ono što se naziva fašizmom.

²⁴ Elil referira na sociologa Žorža Gurviča (1894–1965), ali ne navodi konkretan izvor.

(...)

Prefašistički mentalitet se stvara sam od sebe, pod uticajem epohe...To se dešava postepeno, jer svi slušamo isti govor, jer svi razmišljamo o nekom nemogućem bekstvu iz sveta u kojem živimo, jer se svi hranimo mitovima i idealima, jer tražimo bolju ravnotežu tako što žrtvujemo sve što nas u tome ometa, jer želimo da se odrekemo svoje stvarne odgovornosti, svojih pravih rizika, svog pravog razmišljanja u korist neke proklamacije odgovornosti, spremnosti za preuzimanje rizika, privida zajedničke misli – sve to s ciljem da se sakriju nedostaci i praznine: tada smo spremni da prihvatimo vođu.

(...)

Liberalizam je doveo do društvene amorfnosti verovatno bez presedana u istoriji. Omogućio je stvaranje tih apstraktnih masa o kojima sam ranije govorio, tog života u masama i samo u masama, u kojima se ljudski život preklapa s nizom ukrštenih krugova koji potpuno apsorbuju pojedinca. Grupa iz kafea ili kluba, sportska grupa i profesionalna grupa. Osoba poprima jedan lik na jednom mestu, a drugi lik u nekom drugom miljeu. Ona više nije ona sama, ona je u suštini društveni čovek, dobijen preventivnim sredstvima, onaj od koga društvo više nema zbog čega da se plaši; naprotiv, on ga može samo stabilizovati, i to će se sigurno dogoditi.

(...)

Socijalni liberalizam vodi ka stvaranju... klase bogatih ili imućnih radnika: to je američki ideal. I to je Bernštajnov reformizam, koji je protivrečio marksističkoj teoriji ne na činjenici stvaranja proletarijata, već na či-

njenici da taj novi proletarijat, iako ima potpuno iste karakteristike kao i onaj stari, ne može biti revolucionaran, jer nema želju da bude nezavisan. Staru sitnu buržoaziju zamenjuje ta nova klasa sastavljena isključivo od podređenog osoblja, zavisna od viših klasa, ali koja dobrovoljno prihvata zavisnost, jer joj ona nudi materijalne prednosti koje inače ne bi imala... (Na) psihološkom nivou, sigurno je da većina fašističkih mitova lako ostvaruje uticaj na tu klasu, koja u osnovi, samim načinom na koji je nastala, nosi sa sobom određeni štetan duh – jeftinu avanturu, anonimne društvene dužnosti, odsustvo ideje vodilje, akcije, itd. Ako ta klasa... i nije aktivni element fašističke činjenice, onda je makar pasivni element, spreman da se potčini.

(...)

Ali moramo ići dalje, ući u opštiji politički domen: tvrdim da danas, u praksi, u okolnostima koje smo opisali, to da li je neka država autoritarna i fašistička ili neautoritarna i „liberalna“ ima samo relativni značaj, iako može imati i neki apstraktni, pravni ili drugi značaj, ako time treba udovoljiti profesorima javnog prava. Centralizujuća liberalna država i fašistička država služe se istom tehnikom.

Uvodna napomena

Elilova napomena, uz prvo objavljivanje eseja u časopisu *Esprit*, 1937:

„Ovaj esej se prvi put pojavio, otkucan, u internom biltenu naše grupe iz Bordoa.“

se, bez posledica po pojedince koji ga čine. Kada je fašizam proglasio superiornost društvenog tela i države, samo je još više naglasio to razdvajanje koje je, u korist pojedinca, pripremio liberalizam.

Od trenutka kada, nasuprot tome, akciju i reakciju pojedinaca i društvenog tela sagledamo kao karakteristične elemente društvenosti, oblici te društvenosti zavisiće od modifikacija tih akcija i reakcija – a te modifikacije se dešavaju tokom vremena. Na podelu između mehaničke i organske solidarnost zatim se kalemi podela prema trajanju društvenog tela, gde možemo razlikovati masu, grupu i apstraktni kolektiv (von Wiese²²), pri čemu je *masa* u suštini prolazna jedinica, dok *grupa* ima određeno trajanje zasnovano na utisku koji članovi grupe mogu imati da bi se osećali povezanim jedni sa drugima na veoma konkretan način, bilo dužnošću, bilo ciljem koji treba postići. *Apstraktni kolektiv* je trajan i zasniva se na pojmu misije ideološkog i stoga apstraktnog reda, na pojmu zajedničkom svim učesnicima, koji oni smatraju večnim. Od ta tri pojma, samo je jedan neophodan za moje razmatranje: pojam mase. Stoga, pored podele na organsku i mehaničku solidarnost, zadržavam i pojam mase, koji se s njom kombinuje, utoliko što može da predstavlja obe vrste solidarnosti.

Da bi postojala masa, moraju biti ispunjena tri uslova: grupa ljudi različitih stanja, prirode, itd., koji imaju neku predstavu o jedinstvu; ali to jedinstvo ne sme nužno imati dugoročni karakter; stoga se mora razlikovati od gomile ili horde. Skladna predstava o jedinstvu među svim pojedincima u masi može imati veoma različite razloge: zajednički interes, ekonomsku ili društvenu situaciju (grupa nezaposlenih) ili osećaj izazvan spoljašnjim svetom, bilo zadovoljstva ili nezadovoljstva (gomile od 6. februara²³). Tada uviđamo da moramo razlikovati apstraktne mase od konkretnih masa. *Apstraktne mase* su one koje pasivno primaju uticaje ili sugestije

²² Elil referira na nemačkog sociologa Leopolda fon Vizea (1876–1969), koji se, zajedno sa Georgom Zimelom, smatra osnivačem „formalne sociologije“.

²³ Aluzija na krvave desničarske proteste od 6. II 1934, u Parizu, na Trgu Konkord, protiv vlade levog centra („Crise du 6 février 1934“).

1° Pojedinac ovde više nije direktno vezan za društvenu celinu već za njene delove.

2° Kolektivna verovanja se razlikuju prema funkcijama koje je potrebno ispuniti. Postoji paralelno jačanje ličnosti i organske solidarnosti.

3° Konačno, tipičan izraz te solidarnosti nalazi se u restitutivnom pravu – to jest, u pravu koje izražava ravnotežu između pojedinaca uzetih kao pojedinačne individue – kao što je na primer građansko pravo. Tip restitutivnog prava *par excellence* je ugovor. To restitutivno pravo se izražava ili kao stvarno pravo, koje pokriva odnos prema stvarima (pravo svojine) ili kao kooperativno pravo (trgovačko pravo, upravno pravo, itd.).

Ne postoji neizbežni hronološki sled od prvog tipa ka drugom. Nijedan nije vezan specifičnim društvenim tipom: na primer, mehanička solidarnost autoritarnog društva, organska solidarnost liberalnog društva.

Ali onda *nema ni suprotnosti između individualizma* (ili bolje rečeno, personalizma) *i univerzalizma, kako bi to fašizam želeo*. Pojedinac se ne može odvojiti od cele društvene grupe i od evolucije te grupe. Pokušaj da se to razdvajanje izvede i da se, s jedne strane, razmatra pojedinac sam po sebi, a s druge društvo po sebi, značio je, u jednoj veštačkoj ideologiji, razdvajanje dva neophodna elementa sinteze. U toj tački gubi se iz vida postojanje te sinteze, a odvojeni elementi se posmatraju kao da imaju vlastiti život identičan svom stvarnom životu. Pretpostavljalo se da je pojedinac uzet u svom čistom stanju identičan pojedincu uronjenom u društvo – dok se za zakone izvedene razmišljanjem o tom izolovanom pojedincu verovalo da se mogu razumno primeniti na društvenog pojedinca. Ista greška, ali obrnuta, desila se s društvom: to je sada društvo bez ljudi, koje živi samo za sebe i koje otkriva zakone društvenog tela, činilo

Taj bilten je bio „Journal du Groupe personaliste de Bordeaux“ („Časopis personalističke grupe iz Bordoa“), koji su oko 1935. pokrenuli Žak Elil i njegov najbliži prijatelj i saradnik Bernar Šarbono (Bernard Charbonneau (1910–1996), a njihova neformalna grupa, sastavljena uglavnom od protestantskih kritičkih mislilaca, i koja je izgleda, kao i njihov bilten, pomalo varirala svoj naziv, zvala se „Groupe personaliste du Sud-Ouest“ (Jugozapadna personalistička grupa, kako ju je prvobitno nazvao Šarbono).

Elil je ovaj tekst napisao s dvadeset četiri godine (!), kao tek diplomirani doktor prava. Da to ne znamo, mogli bismo ga slobodno smestiti u bilo koju tačku iz perioda u kojem je nastala njegova udarna sociološka trilogija, koju u svakom njenom delu i najavljuje: *Tehnika* (1954), *Propaganda* (1962) i *Politička iluzija* (1965); toliko je zreo i siguran u svojoj glavnoj orijentaciji, da to prosto mora da nas zapanji.

Ali, važnije od toga: Elil je bio skoro jedini mislilac, te 1936. možda i jedini, koji fašizam nije tumačio pojednostavljeno, bilo kao neki ispad u preovlađujućem liberalnom društvenom obrascu ili u prostoj vezi s kapitalizmom – i samo s kapitalizmom – već kao nužno i permanentno stanje koje izvire iz same organizacije svakodnevnog života u masovnom, *tehničkom* društvu.

U toj masivnoj tehničkoj organizaciji, čije nas razmere i složenost potpuno prevazilaze, neprekidno se nalazimo u stanju „prefašističkog mentaliteta“, kako to ovde kaže Elil. Skoro sve što nam je neophodno za život stiže odozgo, autoritarno, bilo kao milostinja ili otvoren diktat: od zabave, „kulturnih sadržaja“, obrazaca ponašanja, pravila kretanja, kocki i parcela na kojima živimo, do same definicije onoga što je „neophodno za život“. Ne samo kompjuteri i mobilni, nego i voda iz slavine dolazi do nas zahvaljujući toj striktnoj organizaciji, po cenu ogromnog rada iznuđenog ekonomskom učenom i potpunog potiskivanja svakog drugog životnog oblika ili svrhe. Ceo taj sklop, koji je okupirao našu predstavu o životu, ne može se ni postaviti, niti održavati na nekim drugim osnovama, recimo, dobrovoljnim i socijalističkim, ako ovo drugo možemo da

dopustimo u doslovnom smislu, budući da smo svakako „društvena bića“, ne po šemama poznatih ideologija (opet, nužno autoritarnih). Ima samo jedan opšti način. I to onda ima svoje posledice po sama naša bića i odnose.

Elilov tekst ima svoj tok, drugačiji od ovih mojih opaski, koje često ponavljam, zato što je reč o nečemu osnovnom; ali stvarnost se ne sastoji samo od osnova, a ni te osnove od samo jednog sloja. Elilov esej je mnogo bogatiji i precizniji u nizu kritičnih detalja koje bi malo ko – naročito danas, ali očigledno i u ono vreme – uopšte prepoznao ili znao da tako dobro objasni; to je lekcija iz dobro postavljene i još bolje izvedene kritičke sociologije. Ali da ipak iznesem jedan predlog za opštu orijentaciju, odlomak iz uvodnog komentara za jedan Adornov tekst (na sličnu temu), ovde malo prilagođen:

„Autoritarni karakter“ nije privilegija desničara već obavezni deo mentaliteta koji masivna tehnička organizacija, zvana „društvo“, luči kao svoj vitalni sadržaj. Kada u toj organizaciji nešto zapne, makar samo na trenutak, ko ne vapi za „čvrstom rukom“? Pasivnost i degradirajuća zavisnost se podrazumevaju. Nekritička lojalnost izabranom društvenom miljeu – političkom, kulturnom, kontrakulturnom – ili prosto konformizam, takođe nije samo nešto „desničarsko“. Sve političke partije, „demokratske“ i one koje ne važe za takve, doslovno su firerovske ili „liderske“, kako glasi popularni izraz: tehnički imperativ efikasnosti – koji važi svuda, ne samo u politici – nameće da se od određene tačke, koja obično ne leži negde daleko, interval odlučivanja svede na najmanju moguću meru, na najuže rukovodstvo i konačno na jednog čoveka. Odatle „predstavnički sistem“, normalizacija odricanja od odgovornosti – odnosno, sasjecanje svake pomisli na autonomiju i samoodređenje. Na „demokratskim“

celinom, bez posrednika; zatim, činjenicom da sve njegove materijale i metode mišljenja obezbeđuje kolektivna svest. Konačno, činjenicom da što se taj kolektiv više povećava, to se više smanjuje ličnost članova grupe. Najpotpuniji izraz toga u društvu je krivično pravo, izraz represivnog prava uopšte: represivne sankcije su, u takvom obliku društva, sredstvo zaštite društvenih sličnosti: ako postoji represija, to je zato što postoji zločin, a taj zločin se u suštini sastoji u narušavanju mehaničke ravnoteže, mehaničke solidarnosti – stoga, što je ta mehanička solidarnost moćnija, to će više težiti da nametne samo jedan tip pojedinca: članovi društva će sve više ličiti jedni na druge i ta sličnost biće nametnuta pod kaznom sankcija, represivnim zakonom, koji dominira nad svim ostalim oblicima prava.

Nasuprot toj mehaničkoj solidarnosti, stoji organska solidarnost: u njoj pojedinci zadržavaju svoju ličnost, a organska solidarnost čak raste kroz povećanje ličnosti pojedinaca. Zapravo, ona pretpostavlja svest o društvenoj nužnosti i neku vrstu dobrovoljnog čina koji bi se sastojao od žrtvovanja dela sopstvene ličnosti društvu. Ali to pretpostavlja mnogo nijansiraniju, manje opštu i manje apstraktnu kolektivnost. Društvo više neće biti totalitet, već podeljeno na brojne podgrupe u kojima će pojedinci pronaći svoje dobro, svoj centar. S druge strane, pošto pojedinac tako zadržava neku vrstu postepene autonomije, koja se kreće od potpune autonomije dela sopstvene ličnosti, do potpune privrženosti društvu, kroz privrženost manje-više opštim uverenjima, vidimo da individualna volja igra važnu ulogu, jer je uvek reč o svesnoj privrženosti. Više ne možemo govoriti o prethodnim kolektivnim uverenjima; ona su manje-više svesna i formiraju se malo pomalo kao tvorevina volje. Stoga se ona više ne predlažu kao apstraktni i superiorni element, već kao neposredni i konkretni. Da bismo bolje uporedili te dve vrste solidarnosti, razmotrićemo tri pojma:

popularan. Ugovor je samo izraz pojedinca u okviru zakona. Ali i fašizam je, na širi, potpuniji način, samo taj izraz pojedinca u okviru države i zakona. Volja ostaje tvorac zakona na legalnim osnovama, a sve stare liberalne teorije mogu se ponovo pojaviti samo na toj osnovi. Zato ne verujem mnogo u pravne transformacije fašizma. On može donositi posebne masovne zakone protiv Jevreja i drugih, proglašavati da se zasniva samo na moralu specifičnom za njegov narod, ili odbijati jednakost kao osnovu zakona i preferirati silu, koja se sprovodi u granicama neke amorfne pravde, ali fašistički zakon ne menja ništa: svojina i autonomija volje su daleko moćnije činjenice od svih tih floskula i nalazimo ih u tom navodno novom zakonu. Prelazim preko toga.

Najteža tačka za proučavanje su društveni oblici naša dva društva. Ovde ih nije moguće detaljno proučiti. Razmotrimo onda različite veze koje pojedinci održavaju u društvenoj celini i kroz društvenu celinu, u liberalnom, odnosno fašističkom obliku.

Podsetimo se da moramo razlikovati dve vrste solidarnosti (kao i Dirkem, tu razliku uzimam u njenom najosnovnijem obliku): mehaničku solidarnost i organsku solidarnost. U mehaničkoj solidarnosti, pojedinac je direktno zbijen s društvom identičnim predrasudama; on skoro potpuno otuđuje svoju ličnost za dobrobit društva – pri čemu i reč „otuđuje“ deluje lažno jer to nije dobrovoljni čin, budući da je pojedinac već po *samoj svojoj prirodi* na taj način podređen društvu. To nije pitanje izbora već stanja; u ovom trenutku, pojedinac takoreći nije svestan sebe, on je deo kolektivne svesti, čiji je samo trenutni izraz. Kolektivna svest stoga igra dvostruku ulogu u odnosu na individualnu svest: s jedne strane, ona igra ulogu neke vrste nespornog i transcendentnog prirodnog prava, koje potpuno dominira pojedincima i za koje je ono neka vrsta nedodirljive istine; s druge strane, ona potpuno pokriva individualne svesti i ne ostavlja im slobodu delovanja i prosuđivanja. Oni mogu rasuđivati samo na osnovu kriterijuma kolektivne svesti.

Ukratko, ta mehanička solidarnost karakteriše se na tri načina: prvo, činjenicom da je pojedinac direktno povezan s društvom kao

izborima uvek glasamo za „oročene diktatore“, odnosno „oročene oligarhije“, to se prosto podrazumeva, samo što se naravno nikada tako ne zove. Na svakom koraku, na svakom nivou stvarnosti, možemo videti znake potpuno ogoljenog terora beslovesne, „bespojmovne prakse“, zainteresovane samo za sredstva i neposrednu ličnu ili sektašku korist, što je „najzad i u duhu vremena“, kako to primećuje Adorno – dakle, opet ne samo nešto „desničarsko“.

Uglavnom, potpuno je jalovo koristiti ovakve tekstove za povlačenje paralela usmerenih samo na ono što se danas opaža ili što otvoreno nastupa kao „desničarsko“: ono što treba proveriti jeste koliko se toga „desničarskog“, a zapravo autoritarnog, *nužno*, zbog samog karaktera ovog tipa kulture, prelilo u naša očekivanja, razmišljanja i ponašanje.¹

Komentar povodom Adorna, ali na osnovu onoga što sam mogao da naučim samo od Elila. U svakom slučaju, treba stalno imati u vidu da ono o čemu će ovde biti reči izvire iz svakodnevnog režima stvari, iz samog našeg načina života, iz njegovih „vrednosti“, a ne odnekud sa strane.

Kao direktno povezani tekst treba istaći Elilov članak iz 1945, „Hitlerova pobjeda?“², koji opet najavljuje *Tehniku*, u još jednom usamljenom upozorenju na kardinalnu promenu u samoj srži ove kulture, koja je za skoro sve kritičke mislioe prošla neopaženo, i koja i danas predstavlja najveću slepu mrlju u savremenim društvenim, političkim i kulturnim razmatranjima.

(Ovo zvuči kao da sve puca od takvih razmatranja, a ne puca, i to upravo zbog dinamike koju Elil analizira, budući da i sami mislioci

¹ <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/theodor-adorno-aspekti-novog-desnog-radikalizma-sr>

² <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/jacques-ellul-hitlerova-pobjeda>

postaju sve integrisaniji u ono od čega bi morali biti koliko-toliko distancirani, da bi mogli da ga sagledaju; ali, da se tako izrazim.)

Naravno, znam da tamo gde to izgleda najpotrebnije ova Elilova razmatranja neće imati nikakav domet, nikakvo dejstvo: među svim tim „mislećim“ ljudima, koji se, uvek na znak sa strane i odozgo, kao jedan, zbijaju u mase koje traže da „institucije samo rade svoj posao“, „uređenu Državu“, „normalan život kao svuda u normalnom svetu“, koji visoko iznad glava drže transparent „HOĆU SISTEM“ (samo jedan od prizora koji su pljunuli na Bulevar Revolucije svakodnevnog života, u poslednjem talasu protesta u Srbiji).

Možda ne bi trebalo toliko isticati ovdašnji primer – ili bi stalno trebalo imati u vidu sve srodne primere, budući da se skoro isti proces odvija u svim postsocijalističkim zemljama koje još nisu i formalno integrisane u mitski Zapad. Tbilisi, Jerevan, Kijev, Sankt Peterburg, Beograd, Novi Sad, svuda iste frustracije nabujalog liberalnog mentaliteta, po svim svojim navikama, ukusima i očekivanjima kvalifikovanog da bude priznat kao zapadnjačkiji i od samog Zapada, ali koji nikako da se otarasi svojih istorija i ostale starudije, i postane deo „normalnog sveta“. Ali pored toliko drugih bizarnosti i izokretanja svega što je ljudski bunt ikada bio, i bez daljeg ulaženja u pozadinu celog tog gibanja, treba primetiti: nijedan socijalni zahtev, zbog nekog akutnog manjka – s čime i dalje ostajemo u klopci zatvorske pobune, ali što bi makar bilo ljudski razumljivo – već samo oni *pravno-administrativni*. Malograđanin traži bolju uslugu (koju već ima, bolju nego što je bila dugo unazad), bolju Upravu, „normalan“ kapitalizam, bez korupcije, dakle, bajku, „fiktivni porijeklo stvarnosti“ (Elil). Sve pristojan, urbani i dobrim delom akademski svet, koji se, bez izuzetka, poziva na liberalne „vrednosti“. I konstantan pefasistički naboj, koji svaki čas prelazi na striktno fašističke metode: puku propagandu – čiste laži – linč, pogrom, potkazivanje, legitimisanje, „crne liste“, podgrevanje histerije, što nije samo sredstvo već i praktično jedini programski sadržaj onih koji u tome, kao i formalno politički organizovani, pretenduju na vlast.

grupe u oba slučaja. Ovde ću se zadržati samo na poslednjoj tački, naime na aspektu društvene grupe.

Što se tiče pravnog pitanja, izneću samo dve napomene. Jedna se tiče vlasništva. To može izgledati samo kao zagonetka. Evo jednog teksta:

„U (korporativnoj) državi privatna svojina se poštuje. Nema eksproprijacije bez nadoknade. Država, međutim, zadržava pravo da ograniči i usmerava upotrebu sredstava za proizvodnju i da interveniše na planu raspodele, u skladu s javnim interesom. Njen cilj nije oduzimanje sredstava za proizvodnju, ništa više nego u bilo kojoj kapitalističkoj zemlji. Privatna svojina mora ostati pravilo, a državna svojina izuzetak. Individualna inicijativa nije zamenjena državnom intervencijom. Ali država zadržava pravo da dopuni privatnu inicijativu kad god je to potrebno, kako bi sprečila njen razvoj u pravcima štetnim po javni interes i usmerila je tako da postigne maksimalni profit za zajednicu u celini.“²¹

Divna liberalna harmonija, koja podseća na Adama Smita: zajedništvo interesa između vlasnika i zajednice, poistovećivanje dva interesa pod očinskim okom države, koja na sebe preuzima samo zadatak usmeravanja i dopune, s liberalnim taktom za vlasništvo; a ipak su ti stihovi preuzeti iz Ajncigove *Ekonomске osnove fašizma*. U novom okviru nije se promenilo mnogo toga, a stari pravni pojmovi su ovekovečeni.

Isto važi i za ugovore, taj drugi stub liberalnog legalizma. Fašizam sada preuzima pojam autonomije volje, koji je bio veoma

²¹ Paul Einzig (1897–1973), *The Economic Foundations of Fascism*, Macmillan and Company, London, 1933, 6. Originalno na engleskom, pokušaj da se objasni, odnosno, po Elilu, ideološki opravda italijanski fašizam. Sam Ajncig nije bio fašista (Jevrejin, nemačkog prezimena, poreklom iz današnje Rumunije, od 1919. u Engleskoj), ali njegova pristrasnost, po nekim kritikama i naivnost, bila je očigledna; opet, verno je preneo demagogiju italijanskog fašizma.

politika sledi posle nje, što fašizam takođe priznaje, ali sipa fraze i postavlja principe kako bi opravdao to priznanje. Luj Sveti bi mogao da vrati Gijen Englezima¹⁹, ali više ne možemo vratiti Kamerun Nemcima²⁰, zato što su tu sada koncesionarske, špediterske, osiguravajuće i železničke kompanije koje bi morale biti obeštećene ili otkupljene. Pošto je previše zanemario ta pravila tehnike, Musolini se sada nalazi na ivici bankrota (osim ako se ne umeša strani novac). I to izjednačavanje svih oblika vladavine pred tim potrebama deluje veoma tipično za naše vreme. Više ne možemo zamisliti vladu koja bi zanemarila štampu: to sredstvo stvaranja mitova očigledno je i samo sredstvo vladavine, ali ono nameće svoj tip vlade, apstraktne, idealne i nekontrolisane, bez koje njena uloga ne bi bila neophodna; vlada koja je ne bi koristila našla bi se na udaru kampanje vođene spolja – upravo od one tačke u kojoj kontrola i konkretan čin spoznaje prestaju. Tako dolazimo do formule politike ispražnjene od svog značenja, transformisane u ljušturu mrtvih insekata, naizgled netaknute, ali koje sada prekrivaju supstance druge prirode – neživi prah minuncioznih, neophodnih i bezbrojnih tehničkih dostignuća.

Prelaz

Moramo, najzad, videti i kako se odvija prelaz iz liberalnog u fašističko društvo. Da bi to bilo potpuno, prethodno treba proučiti propozicije privatnog prava tih društava; zatim moramo razmotriti društvo kao grupu ljudi kojima upravljaju određene institucije; treba pratiti evoluciju tih institucija i ponovo otkriti fizionomiju

¹⁹ Guyenne: stara pokrajina na jugozapadu Francuske, koja otprilike odgovara današnjoj Gaskonji (sa Elilovim rodnim gradom Bordoom), koju je, u davno prekolonijalno i prekapitalističko doba, francuski kralj Luj IX, na osnovu Pariskog mirovnog ugovora iz 1259, prepustio Englezima.

²⁰ Nemačka kolonija 1884–1916, posle Prvog svetskog rata podeljena između Velike Britanije i Francuske.

„I u uličnim borbama i dalje moramo misliti!“, kaže na jednom mestu Debor³, povodom uličnih borbi koje su, čak i tada samo u sićušnom segmentu i više kao gest – pravi teren borbe uvek je bio nešto drugo – ipak ukazivale na težnju ka bitno drugačijoj ljudskoj stvarnosti. To je ovde stalo.

Ovaj tekst govori upravo o tome. Sigurno još ima onih koji tome odolevaju i koji u ovakvim doprinosima mogu naći podršku.

AG, 2025.

Fašizam kao navodna reakcija

Posmatran spolja, fašizam izgleda kao reakcija. Takvo viđenje je toliko opšteprihvaćeno i toliko očigledno, da ga niko i ne osporava. Fašizam, sam po sebi, nije nužnost, nije neizbežan proizvod modernog sveta već je reakcija protiv njega. U tome se pozivamo na takozvane istorijske zakone, koji definišu istoriju kao niz akcija i reakcija. Svaka nova institucija objašnjava se svojom suprotnošću, a njeno rađanje vlastitom negacijom. To je, ako hoćete, neka vrsta hegelovske dijalektike svedene na najjednostavniji oblik – takvo je uobičajeno shvatanje.

Ali ako ostavimo generalizacije i pokušamo da preciziramo tu suprotnost, mišljenja počinju da se razilaze, u zavisnosti od toga da li razmatramo stanje koje je prethodilo fašizmu ili tendencije njegove doktrine. U prvom slučaju, fašizam postaje reakcija protiv liberalizma, u drugom reakcija protiv komunizma.

Prvu od tih opozicija iznose pre svega sami fašisti. Oni otvoreno priznaju da njihova doktrina nije suštinski pozitivna. Proklamuju da je liberalizam dao sve što je mogao dati – da je to samo mrtva doktrina sveta na samrti i da iz tog leša sada treba izvući elemente

³ Guy Debord, „Remarques sur l’I.S. aujourd’hui“, pismo članovima SI od 27. VII 1970, *Correspondance*, Vol. 4, Fayard, Paris, 2004.

koji bi mogli poslužiti za uređenje u skladu s novim duhom. Njihovo suprotstavljanje liberalizmu je grubo: dovoljno je da liberalizam nešto tvrdi da bi oni odmah proglasili suprotno – i onda te kontradikcije akumuliraju i predstavljaju kao afirmacije koje čine doktrinu. Pošto je proglasio bankrot dekadentnih „vizantizama“⁴ i klasifikovao pod tim nazivom sve što proizilazi iz prave inteligencije, i sam fašizam dospeva blizu kontradikcije. I nikoga ne šokira kada vidi kako u tim društvima u kojima je vrednost rizika otišla u nebesa cvetaju osiguravajuća društva, kada vidi džinovski birokratski aparat u kojem razni fireri iskazuju svoju mržnju prema svemu administrativnom ili kada na radiju sluša govore o primitivnom i divljem čoveku, o čistom plavokosom varvarinu. To je zato da bi se nedvosmisleno pokazalo da ako govorimo o varvarima, riziku i čatama to radimo samo zato da bismo se suprotstavili liberalizmu, u kojem se priča samo o Edmonu Rostanu⁵, sobreu i komforu – to je dakle samo formalna suprotstavljenost dva podjednako sentimentalna i redukovana skupa vrednosti.

Stoga bismo fašizam, ako i dalje insistiramo da ga vidimo kao reakciju, mogli okarakterisati kao formalnu *volju* da se reaguje protiv liberalizma, a ne kao pravu reakciju. On želi da reaguje ne samo zato što je nošen strujom javnog sentimenta već i zato što je prožet gore pomenutom idejom da se sve dešava po zakonu akcije i reakcije. Zato predlažem da ovde istražimo da li je u svojim formama, rečima i izrazima fašizam u stvarnoj suprotnosti s liberalizmom ili postoji kontinuirani tok, praktično stapanje liberalizma s fašizmom, i šta je dovelo do tog stapanja.

Tom površnom viđenju fašizma kao reakcije na liberalizam, komunisti suprotstavljaju drugo, ništa manje površno viđenje fašizma kao reakcije na komunizam. Fašizam se tada ukazuje kao oružje

⁴ Misli se na neverovatno zamršene i beskorisne teološke rasprave koje su se, prema zapadnjačkom klišeju, asocirale s istočnim hrišćanstvom.

⁵ Edmond Rostand (1868–1918), autor komada *Cyrano de Bergerac* (1897).

Bilo bi prilično zanimljivo proučiti istovremeno rođenje nacije i liberalizma. Ta činjenica o naciji je i ranije uzimana u obzir, ali izgleda da nije ušla u stvarnost, kao izraz celine. Očigledno ne želim da kažem kako je ideja nacije proizvela liberalizam, ali smatram taj fenomen dovoljno čudnim da ga istaknem. Nacija je zapravo pretpostavljala dovoljno složenu ekonomiju da bi se mogla zatvoriti u sebe, a s druge strane, izvesnu mistiku nacionalnog, koja je predstavljala superiornu vrednost, jedinu dozvoljenu civilizaciju. Složena ekonomija je ta koja će onda dovesti do liberalne ekspanzije, kroz želju da se resursi grupe maksimalno uvećaju i razviju za grupu; s druge strane, ideja superiorne civilizacije je takođe, ma kako inače izgledala, liberalna ideja, jer ne smemo zaboraviti da liberalna civilizacija pretpostavlja zaustavljanje evolucije na nekoj vrsti optimuma povoljnog za razvoj proizvodnje, odnosno pojedinca. Stoga je dovoljno imati u vidu povlačenje nacije u sebe i legalizaciju tog verovanja u superiornost sopstvene nacije nad drugima.

Ali moramo ići dalje, ući u opštiji politički domen: tvrdim da danas, u praksi, u okolnostima koje smo opisali, to da li je neka država autoritarna i fašistička ili neautoritarna i „liberalna“ ima samo relativni značaj, iako može imati i neki apstraktni, pravni ili drugi značaj, ako time treba udovoljiti profesorima javnog prava. Centralizujuća liberalna država i fašistička država služe se istom tehnikom. *Trendovi čiste politike su zastareli jer brutalne činjenice, od kojih možemo pokušati da se distanciramo, ali bezuspešno, nameću određene oblike ekonomije, određene oblike propagande, čak i određene oblike života.* Principi se menjaju, svakako, i nemački građanski zakonik zasnivaće se na novim principima, ali Krup će ostati na čelu kartela čelika jer samo kartel čelika omogućava relativno jeftinu prodaju, a izvoz čelika konkurentnog stranom čeliku omogućava održavanje povoljne trgovinske ravnoteže, a ta povoljna ravnoteža omogućava podršku marke, koja opet omogućava dobro organizovano ponovno naoružavanje, propagandu, itd. Mogao bih nabrojati još mnogo takvih lanaca. I sve vlade su u tome. Liberali su morali da priznaju da pošto ekonomija dolazi na prvo mesto, principijelna

da većina fašističkih mitova lako ostvaruje uticaj na tu klasu, koja u osnovi, samim načinom na koji je nastala, nosi sa sobom određeni štetan duh – jeftinu avanturu, anonimne društvene dužnosti, odsustvo ideje vodilje, akcije, itd. Ako ta klasa stoga i nije aktivni element fašističke činjenice, onda je makar pasivni element, spreman da se potčini.

S druge strane, rekao sam da je socijalni liberalizam poverio državi ogroman zadatak organizacije. Ali ta misija je neprecizna. Prešli smo sa skupa prilično jasnih pravila – država pred ratom ili emisija novčanica – na prisilno proširenje, budući da je ekonomija izbegla čoveka uzetog izolovano. Država će, s jedne strane, biti zadužena da što bolje organizuje interese koji su previše komplikovani da bi se sami prilagodili jedni drugima, a s druge strane, i to je samo dopuna, da razvije sve nacionalne resurse (to je, uzgred, ono što su liberali govorili kada su državi poverili funkcije koje pojedinci nisu mogli da ispune). Shodno tome, veoma je teško utvrditi gde zapravo počinje fašizam, a gde je i dalje reč o organizovanju države. Da bi uskladila proizvodnju i razvila nacionalne resurse, država će biti primorana da preduzima sve strože mere, kako ekonomska pitanja postaju složenija. Teorija državne regulacije privatne industrije, odnosno klasne saradnje u korporativnoj državi, samo je normalan zaključak liberalnih premisa, kada se prihvate monopoli i državna intervencija. Ali s druge strane, ta država može preuzeti svoj zadatak samo uz potpunu potčinjenost pojedinaca. Vera u državu je neophodna zbog ekonomskog razvoja države. Država postaje apsolutni cilj jer je potpuni distributer. Država iznad klase – u nefašističkoj državi to se zove „Otadžbina iznad partija“ (Gaston Doumergue¹⁸). Kada se to dobro katalogizuje i prihvati, pojam države možemo zameniti pojmom otadžbine i onda u glas klicati Hegelovo ime!

¹⁸ Gaston Doumergue (1863–1937), predsednik Francuske 1924–1931, koji je u dva navrata bio i premijer.

dekadentnog kapitalizma, koji na taj način nastoji da prvo pobedi komunizam, a onda sebi veštački povрати snagu.

To je neka vrsta obrnute mafije: ovde se srećemo sa svim starim idejama o jednom slabo poznatom i pogrešno shvaćenom svetu, s fikcijom koju levičarske stranke stalno podgreavaju – o kapitalisti koji vrebaju iza kulisa i pokreću marionete, dok on, koji zna sve slabosti, sve trikove i sva sredstva, samo gleda da zgrne pare – s primitivnim shvatanjem koje pretpostavlja da su kapitalisti zaista suviše lukavi, sposobni da precizno manevrišu silama koje je inače teško kontrolisati.

Videti u tom ogromnom pokretu, kakav je fašizam, proizvod nekih zakulisnih radnji znači previše pojednostaviti problem. Svet je možda malo složeniji od toga. To da kapitalisti smatraju kako im je to u interesu, u redu – iako to nije apsolutno sigurno. To da finansiraju fašističke pokrete iz straha od komunista vrlo je verovatno. Ali verovati da su zajedno smišljali neki ogroman plan za renoviranje kapitalizma i da su fašistički pokret stvorili od nule znači ignorisati mnoge činjenice i ostaviti po strani ceo ljudski aspekt pitanja, koji je daleko najvažniji. To pre svega znači zaboraviti da ako je novac mogao da finansira takav pokret, to je onda zato što je to zahtevala neka nužnost, neka vrsta neminovnosti – ekonomske, političke i ideološke neminovnosti, koja je omogućila taj uticaj novca u datom trenutku, odakle god da je došao i kako god da se širio. Naravno, ako želimo da napravimo razliku između sistema isključivo prema ekonomskim kriterijumima, fašizam ćemo klasifikovati kao kapitalistički sistem; ali ne smemo prevideti činjenicu da se uspostavio na osnovama i pomoću metoda, sredstva i ciljeva koje je koristio i komunizam. Komunizam je takođe formalna negacija liberalizma – a možda je i on samo njegovo čedo. (Rasprava o tome sada bi nas odvela predaleko.)

Fašistička doktrina sledi posle fašizma kao činjenice

Sve što je antiliberalno je naše, proglašava fašizam. Fašizam je čin odbrane [kapitalizma], kaže komunista. Musolini je pisao Bjankiju (Michele Bianchi) 27. avgusta 1921:

„Italijanski fašizam sada mora, pod pretnjom smrti, ili još gore, samoubistva, da obezbedi sebi doktrinu... Taj izraz je malo preoštari, ali želeo bih da se filozofija fašizma stvori u ova dva meseca koja nas dele od nacionalnog kongresa.“

Fašizam je u tom trenutku postojao četiri godine. Kada spojimo te tri izjave vidimo – i to je značajno zapažanje, na kojem ćemo se zadržati – *da je fašistička doktrina samo spoljašnji element fašizma*. Ona mu se dodaje, daje mu fasadu, premaz, ali nije sama nužnost fašizma. Fašizam je rođen, to je pokret – bolje rečeno, tendencija, egzaltacija koja vodi ka pokretu – i tek kada se pokrene, budući da mora, s jedne strane, da izgradi mostove ka inteligenciji, što je bio temelj prethodnog režima, a s druge da pomiri različite težnje koje se javljaju, pada odluka da se u roku od dva meseca stvori doktrina. Bez nje, samoubistvo.

Fašizam se stoga nikada ne pojavljuje, kao što se ponekad dešava s grubom silom, uslovljen mišlju. On se ne pojavljuje iznenada u stvarnosti, posle dugog sazrevanja i pripreme. On se obraća osećanjima, a ne inteligenciji; to nije težnja ka stvarnom poretku, već ka fiktivnom poretku stvarnosti. Prethodi mu cela struja fašističkih tendencija: u svim zemljama nalazimo te policijske mere i nasilje, tu želju za ograničavanjem prava parlamenta u korist vlade, zakone donete dekretom i puna ovlašćenja, sistematsku paniku izazvanu sporim pritiskom novina na trenutno stanje mentaliteta, napade na sve što su disidentska misao i izraz te misli, ograničavanje slobode govora i prava na okupljanje, ograničavanje prava

sa opštim interesom, prihvata se da država mora da brani ovaj drugi u interesu pojedinaca i njihove slobode. Štaviše, država će se umešati i u igru privatnih interesa, kako bi je učinila preciznijom i ravnopravijom. Ali ta faza socijaldemokratije već je pripremna faza fašizma. U tom društvenom pokretu ulogu je igrao i nejasan strah od revolucije: tako je nastao reformizam, u ekonomskom i političkom smislu. Sve što date radnicima biće utoliko manje zastupljeno u revolucionarnim programima. Ali taj strah od revolucije, koji je gurnuo liberalizam ka socijaldemokratiji, i sam je liberalna činjenica. Revolucija se odlaže ne toliko zato što će promeniti nešto, nego zato što će uništiti ravnotežu kojoj se težilo, i pre svega zato što će morbidnu potrebu liberalizma za objektivnošću zameniti zauzimanjem jedne strane.

Kako je socijaldemokratija najavila fašizam? S dva znaka: stvaranjem nove srednje klase i svojom vodećom ulogom u organizaciji koju je pripisivala državi.

Socijalni liberalizam vodi ka stvaranju, pored sitne buržoazije koja je proizašla iz [buržoasko] revolucije – državnih službenika i rentijera – klase bogatih ili imućnih radnika: to je američki ideal. I to je Bernštajnov reformizam, koji je protivrečio marksističkoj teoriji ne na činjenici stvaranja proletarijata, već na činjenici da taj novi proletarijat, iako ima potpuno iste karakteristike kao i onaj stari, ne može biti revolucionaran, jer nema želju da bude nezavisan. Staru situaciju buržoaziju zamenjuje ta nova klasa sastavljena isključivo od podređenog osoblja, zavisna od viših klasa, ali koja dobrovoljno prihvata zavisnost, jer joj ona nudi materijalne prednosti koje inače ne bi imala. To je možda najozbiljniji neuspeh koji socijalizam može pretrpeti. Do te klase fašizam nije mogao da dopre direktno, jer joj prilično teško pristupiti s njegovim posebnim idealom: sa suzbijanjem slobode, na primer. Ali ako se u svojim počecima fašizam uglavnom oslanja na buržoaziju, *on opet ima sredstva da dopre do te nove srednje klase, pomoću metoda socijaldemokratije*. To se transformiše u metod vladavine koji uspeva da osvoji masu imućnijih radnika. S druge strane, i na psihološkom nivou, sigurno je

šnje sile, koje bivaju blokirane samim svojim rastom, i u tom fatalnom procesu rađaju drugačiju ekonomiju: dirigovanu ekonomiju, u okviru korporatizma. To nije ništa drugo nego fašistička ekonomija. Ta evolucija nije nastala u teorijama. Musolini pre 1922. nije razmišljao ništa precizno o tom pitanju – ali mnogo ozbiljnije je to što korporacije zapravo dobro odgovaraju starim sindikatima, a nikako korporacijama kako su ih opisivali filozofi stranke, a njeni pravnici zasnivali. U stvari, znamo da je do 1934. postojala samo jedna korporacija osnovana u skladu s pravnim pravilima: korporacija „spektakla“ [*Spettacolo*, zabava], a da zakon o korporacijama datira tek iz te godine.¹⁷ Fašizam se ovde ponovo pojavljuje kao jednostavna modifikacija stanja stvari koje je proizašlo iz liberalizma, ali koje više nije bilo sam liberalizam.

Na političkom planu proces je identičan. Liberalizam je vero-
vao da mešanje države u politiku treba svesti na minimum. Država treba da interveniše samo da bi održala teoretske slobode i zaštitila pojedinca u granicama opšteg dobra, pomoću vojske i policije. Jedino pravilo koje treba poštovati leži u pojmu javnog reda. Ali ubrzo se shvatilo da ta maksimalna teoretska sloboda vodi maksimalnom ugnjetavanju nekih pojedinaca od strane drugih. U ime liberalizma, državna intervencija se morala prihvatiti kako bi se ograničilo ugnjetavanje nekih. I to nije bilo antiliberalno, naprotiv: interes pojedinca zahtevao je zaštitu pojedinca. Ali liberalizam se po tom pitanju odvojio od individualizma. Pošto su se odrekli sigurnosti unapred uspostavljene ekonomije, koju je trebalo postići kroz maksimalnu slobodu, liberali su počeli da imaju društvene preokupacije. S političkog stanovišta, taj društveni liberalizam predstavlja socijaldemokratija. Samo to stanje duha manifestuje puki napredak liberalne evolucije. Nema napuštanja ciljeva, niti napuštanja liberalizma, nego samo treba obezbediti da država personifikuje opšte interese. *Umesto da se prihvati da se pojedinačni interesi poklapaju*

¹⁷ Zakon od 5. II 1934, br. 163, koji definiše 22 „korporacije“, u praktično svim oblastima privrede.

na štrajk i demonstracije, itd. Sve te mere su *de facto* već fašizam. U stvarnosti, one su izraz stanja koje će fašizam samo stabilizovati, legalizovati. Ali to stanje je prihvatljivo samo ako je došlo do neke prethodne pripreme za formiranje umova – a to je stvaranje prefašističkog mentaliteta.

Ukratko, možemo reći da se uspostavljanje fašizma odvija na sledeći način: *stvaranje prefašističkog mentaliteta – preduzimanje fašističkih mera – fašizam – stvaranje doktrine*. Naravno, ne mogu previše naglasiti da su prve dve faze nesvesne svog fašističkog karaktera. Prefašistički mentalitet se stvara sam od sebe, pod uticajem epohe; to nije dobrovoljna i suptilna priprema kojoj bi neki makijavelistički inovatori podvrgnuli umove ljudi. To se dešava postepeno, jer svi slušamo isti govor, jer svi razmišljamo o nekom nemogućem bekstvu iz sveta u kojem živimo, jer se svi hranimo mitovima i idealima, jer tražimo bolju ravnotežu tako što žrtvujemo sve što nas u tome ometa, jer želimo da se odrekemo svoje stvarne odgovornosti, svojih pravih rizika, svog pravog razmišljanja u korist neke proklamacije odgovornosti, spremnosti za preuzimanje rizika, privida zajedničke misli – sve to s ciljem da se sakriju nedostaci i praznine: tada smo spremni da prihvatimo vođu.

Ono što nam najbolje može pomoći da shvatimo to izokretanje perspektive koje ovde predlažem (*naime, da je stanje duha to koje zahteva fašizam, a ne doktrina koja prethodi stanju duha*) jeste sledeća činjenica: *vođa se rađa kada fašizam postane neophodan*. Musolini se pojavljuje kada je trenutak zreo za to, i da nije bilo Musolinija, istu ulogu preuzeo bi neki drugi general ili industrijalac. Vođa dolazi na svet samo zato što opšti mentalitet javnosti zahteva takvog vođu, traži tog heroja u kome želi da se otelotvori. Fašizam nije tvorevina vođe, već je vođa tvorevina prefašističkog mentaliteta.

Vođa je, ukratko, tu da ostvari težnje koje su ponekad još uvek nepoznate gomili – i to je ono što se mora razumeti kada govorimo o demagogiji fašizma. Nije reč o čoveku koji želi svet, na ovaj ili onaj način, u ovom ili onom stepenu – *već o čoveku koji teži da u sebi objedini sva opšta mesta koja gomila prihvata*, koji u sebi ka-

talogizuje sve vrline koje javnost zahteva i koji na taj način stiče moć i uticaj nad njom. Zajedničko prefašističko stanje duha je neophodan uslov fašizma. Ono proizilazi iz određene složenosti sveta. Suočena sa sve težom situacijom, gomila prvo sledi one koji su do sada smatrani vođama: intelektualce. Ali intelektualci su nas izdali, a najviše što nam oni najbolji među njima mogu reći jeste da su oslobođene sile toliko nepredvidljive, toliko neograničene, da nemaju presedana, i da ih zato ne razumeju mnogo, da sve mora početi od nule i da je za sada put nejasan.

Gomila ne voli takva priznanja bespomoćnosti i ne voli nejasnoće. Ona više voli šarlatane koji joj možda govore isto, ali umotano u srebrni papir. I fašizam je igrao na tu kartu: nesposoban da ga objasni, predstavio se kao doktrina očajanja. I to je, štaviše, ono što se ovde savršeno poklapa sa stanjem uma prosečnog buržuja, za koga je biti očajan nešto izvanredno. I dok mu dobar intelektualac nudi pravi razlog za očajanje, kvalitetan očaj, fašizam mu, nasuprot tome, nudi romantičarski očaj. Sve što je precizno je zastrašujuće jer zahteva podjednako precizno ispitivanje i rešenje; ono što je precizno obavezuje pojedinca u meri svoje preciznosti.

Fašizam, budući predodređen da tačno izrazi želju gomile, nije mogao da joj ponudi neku optimističku doktrinu, jer je ta gomila bila sklona pesimizmu, ne samo iz želje za uzbuđenjem već i zbog osećaja latentne krize; nije mogao objasniti gomili ni razloge za očajanje; to bi podrazumevalo da je gomila u stanju da razume, pored toga što bi to objašnjenje moralo biti neprijatno precizno. I tako se postavio kao pesimistička doktrina: „Sve je izgubljeno, osim kroz fašizam; nemamo više vere u svece ili apostole, nemamo više vere u sreću ili spasenje; sve ide po zlu i mora ići po zlu; materijalnu sreću moramo prepustiti podlim materijalistima, čovek treba da živi od ideala, a ne od hleba; sve je u opadanju, kultura i civilizacija, ali moramo se boriti da uspostavimo poredak iz kojeg će te dekadentne kulture i civilizacije biti proterane.“ I uvek je zgodno rekonstruisati poredak na novim osnovama, čak i ako zapravo ne znamo šta je to. Ali, s obzirom na značaj tog zajedničkog mentaliteta koji u sebi

njuju sebi svaki uticaj na politiku vlade i veruju da će im državna kontrola olakšati delovanje (Leipart¹⁶). U stvari, ne treba zamagljivati činjenicu da ceo sistem *korporatizma*, kada se oslobodimo reči koje mogu da izazovu zabunu, nije ništa drugo nego sindikalizam kristalizovan u korist šefova i države: mnogo rigoroznija kontrola same ličnosti radnika preko organizacija koje su prvobitno trebalo da mu daju više slobode. Italijanske „korporacije“ nisu ništa drugo nego oni *Company Unions* protiv kojih se Ruzvelt borio. Ali terminologija se menja: reči „šefovi“ i „radnici“ se uklanjaju i zamenjuju rečima „direktori“ i „izvršioc“ ili „vođe“ i „sledbenici“. Govorilo se kako će se time eliminisati klasna suprotstavljenost, da će se eliminisati sloboda profita i zameniti profesionalnom kontrolom, da će se eliminisati sam profit. Sve je prekriveno floskulama, na primer, da zahvaljujući korporaciji svi ljudi imaju ista građanska prava u nacionalnom životu. Pored toga, istovremeno s tim učvršćivanjem okvira radnog života, vidimo pojavu legalizacije velikih monopola, trustova, pod direktnom kontrolom države; to je neizbežni pandan, na čemu se sada ne vredi zadržavati.

Ukratko, s ekonomske tačke gledišta, vidimo dve grane liberalizma koje gube svoju unutrašnju snagu rasta i postaju objekti spolja-

¹⁶ Elil ovde, verovatno i nužno, pojednostavljuje sliku, budući da je situacija u Nemačkoj bila toliko složena da bi ga njeno detaljnije opisivanje samo udaljilo od glavnog izlaganja. Misli na Teodora Lajparta (Theodor Leipart, 1867–1947), nemačkog sindikalistu, koji je u vreme dolaska nacista na vlast predvodio najveći nemački sindikat, Allgemeiner Deutscher Gewerkschaftsbund (Opšta nemačka sindikalna konfederacija, ADGB, 1919–1933). Taj sindikat je bio blizak Socijaldemokratskoj partiji Nemačke (SPD), ali je, za razliku od te partije, bio otvoren i za simpatizere Komunističke partije Nemačke, koja je, opet, na SPD, zbog njenog stava prema ratu i gušenja komunističkih ustanaka neposredno posle rata, gledala kao i na naciste. Sam Lajpart se protivio nacistima i čak bio uhapšen i mučen u pritvoru. Ali ADGB je, kao federacija strukovnih sindikata, i pre dolaska nacista na vlast pokazivao crte koje Elil ovde opisuje. U prvim mesecima nacističke vladavine ADGB je, i pored Lajpartovog hapšenja i uzurpacije sindikalnih sedišta i imovine, pokušavao da opstane u novoj situaciji, da pregovara s nacistima, itd., ali uzalud. Sindikat je bio raspušten 1933, a nacisti su uveli svoju organizaciju rada, još rigidniju od italijanskog korporatizma.

dući da su sve manje precizni, sve manje hitni, sve manje podstiču na energičnu akciju. Drugo, država uzima u obzir velike sindikate, uključuje ih u svoje proračune, vezuje ih za sebe kroz favorizovanje, a onda je i izvesna buržoaska mudrost ta koja dovodi do toga da delovanje sindikata oslabi. U svakom slučaju, kada sindikat dostigne određenu veličinu, on postaje samo element ekonomije, a da više nije i onaj mobilni element, koji je stalno reagovao i uravnoteživao tu ekonomsku silu; postao je stabilan element, s predvidljivim reakcijama, koji se onda može iskoristiti, kada država, u cilju svoje ekonomske readaptacije, odluči da ga iskoristi.

Država će moći da iskorišćava sindikate sve lakše što ih više bude vezivala za svoju formu. Pored želje sindikata za moći, stalni sporazumi između sindikata i poslodavaca ubrzavaju taj razvoj. Najkompletniji tip toga u Americi bili su „kompanijski sindikati“.¹⁵ Zbog podele i racionalizacije rada, profesije su se umnožile, a sindikati su se pojavili u značajnom broju, budući da su bili strukovni. Zatim su, pod uticajem poslodavaca, stvorene grupe sindikata, koje ujedinjuju sve sindikate iz jedne grane proizvodnje s grupama poslodavaca kao njihovim upravnim telima. Bilo je to direktno preuzimanje sindikata, pod maskom davanja veće moći i ukidanja klasne borbe. Ali ta centralizacija je očigledno ponudila gotov okvir za zahteve organizovanog kapitalizma. *Država je intervenisala da bi zamenila šefove u njihovom kontrolisanju sindikata, utoliko lakše što su ti sindikati postajali moćniji, tako da je ta zamena išla relativno glatko*, posebno zato što se u većini slučajeva dešavala uz saglasnost samih šefova, a ponekad i uz saglasnost sindikata. Oni se povlače u svoju struku i izjavljuju, kao u Nemačkoj, da su, osim po pitanjima nadnica i organizacije rada, spremni za saradnju s državom. Zabra-

¹⁵ *Company Unions*, kako to u originalu piše i Elil. „Žuti“ sindikati – koji su sami sebe tako nazivali kako bi se razlikovali od onih „crvenih“ – pod skoro potpunom kontrolom svojih kompanija, i time, naročito u svakom iole kritičnom pitanju, pod kontrolom države. U SAD zabranjeni 1935, za vreme Ruzveltove administracije, posle pritiska nezavisnih sindikata, ali koji su se pojavili i održali i u nekim evropskim zemljama, između ostalog i u Francuskoj.

krije fašizam, moramo biti svesni *da je to moguće u svakoj zemlji: ne možemo reći kako nikada nećemo dozvoliti takvo ugnjetavanje u Francuskoj* ili da je u Engleskoj fašizam stran tradiciji. Elementi koji formiraju prefašistički mentalitet, poput stila Le Korbizjea, identični su u svim zemljama.

Neću se dalje zadržavati na tom fenomenu stvaranja prefašističkog mentaliteta. Taj mentalitet, kao što sam rekao, sklon je da određene autoritarne mere smatra prihvatljivim, što znači prepuštanje, a kada se te mere usklade i upotpune, nastaje fašizam. Nigde ne vidimo prethodnu ili odlučnu intervenciju neke doktrine. I zapravo, nema fašističke doktrine. To dobro objašnjava u isti mah primitivni i zastrašujuće intelektualni karakter fašističkih tvrdnji. Fašizam potpuno razdvaja činjenice i ideje, i razgraničava ih još oštrije od liberalizma. Nekoj činjenici može se prišiti bilo koja ideja – to je tačka koju ćemo detaljnije razmotri – a celokupno rezonovanje fašističkih intelektualaca, koji opravdavaju i objašnjavaju fašizam, uvek je samo spekulacija o opštim mestima, upravo onim koje gomila traži i kojima se najradije potčinjava; ili se neki stari pojmovi, poput opšteg dobra, ponovo preuzimaju u suštinski liberalnoj formulaciji, ili se nadograđuju nekim ekstravagantnim doktrinama, kao što je veličanje „primitivnog čoveka“.

Stoga je sasvim očigledno da ako želimo da shvatimo fašizam u njegovoj stvarnosti, onda ga ne smemo tražiti u konstrukcijama intelektualaca; u krajnjoj liniji, to možemo reći i za komunizam, ali fašizam mu se po samoj svojoj prirodi suprotstavlja. Raspravljati o vrednosti rada ili totalitarne države na osnovama koje nam nude Roko ili Vilari (Alfredo Rocco, Luigi Villari) znači raspravljati u vakuumu, to znači baviti se beskorisnim poslom. *Fašizam se ne može proučavati u svojoj doktrini, jer nije doktrina; to je činjenica, proizvod konkretnih istorijskih situacija*. Besmisleno je raspravljati o različitim društvenim oblicima fašizma, ili suprotstavljati fašizmu liberalizam ili komunizam u čistoj tezi, jer postoje sile koje prevazilaze te reči, koje povezuju situacije. Da biste ga proučavali, ne gledajte doktrinarne knjige koje ga povezuju sa Sorelom ili Špenglerom,

već statistiku i hladni opis tehničke organizacije. Fašizam se mora odvojiti od svih ideja jer je u stvarnosti tako i odvojen: videćemo da je on osveštao taj konačni raskol između misli i dela, i da ga je iskoristio. I ako ovde proučavam prelaz od liberalizma ka fašizmu, činim to samo u odnosu na činjenice, iz ugla ekonomije, političke organizacije, zajednice, itd.

Od prvenstva ideala do prvenstva metode

Ne može se, međutim, poreći da se fašizam, do određene tačke, mora posmatrati i iz ugla njegove ideologije. Da bi se nadoknadila odsutna doktrina, čini se veliki gest i izgovara čarobna reč: *Entuzijizam*, kaže Pukovnik.⁶ *Fede*, kaže Duče, *Wirkung*, kaže Firer!⁷ Međutim, ono što je potrebno jeste vera u nešto, u postulate, jer je fašizam postavio postulate koji se moraju ostvariti, i upravo proučavanje tih postulata može biti od značaja; prvo zato što su direktno inspirisani prosečnim mentalitetom, kao što sam rekao, a drugo zato što na jasan način izražavaju cilj koji fašizam predlaže. Nema kontradikcije između te dve funkcije: predloženi cilj je samo potpuniji i precizniji izraz onoga što gomila zahteva. Fašizam koji je isušio Pontijske močvare veći je od Republike koja nije isušila

⁶ „Pukovnik“: François de la Rocque (1885–1946), vođa fašističke lige *Croix-de-Feu* (Vatreni krst), zabranjene za vreme vlade Narodnog fronta, koju je onda zamenila nešto umerenija Parti social français (PSF).

⁷ *Fede*: vera, uverenje. *Wirkung*: akcija, u smislu „dela (a ne reči)“.

organizacije, itd. To napuštanje neposrednih principa liberalizma prihvatili su i liberali, jer je bila reč o readaptaciji; *veliki principi, vera u automatsko uređenje jednog mehaničkog sveta, nisu bili napušteni*.

Ali vidimo kako se kroz tu fazu dirigovane ekonomije (koju je, kao što smo videli, neizbežno doneo liberalizam) pojavljuje i sam fašizam. U stvari, dovoljno je da se te *mere stabilizuju, da se pravila upotpune i usklade*, da bi nam se uskoro ukazala ta struktura koja se nalazi pod skoro potpunom kontrolom države, i koja liči na fašističku državu. Tu, dakle, vidimo jedan od prvih aspekata tog kontinuiteta: *uticaj tehnike na liberalnu ekonomiju*.

Drugi, uži, specifičniji faktor, nije ništa manje važan, jer takođe vodi ka fašističkoj političkoj državi. Prikladno je najpre pretpostaviti da je *sindikat* neophodan proizvod liberalizma. Prosto usled igre ekonomskih sila, radnički sindikat teži da se formira. *Liberalizam zapravo pretpostavlja ekonomske snage koje su potpuno neusklađene u svojim materijalnim kontingentnostima*. Kada liberalizam govori o slobodnom dogovoru između radnika i preduzetnika, on pretpostavlja da među njima postoji jednakost. Pošto se to pokazalo netačnim, bilo je neophodno priznati, da bi se ta jednakost odbranila, kako se najslabiji mogu ujediniti protiv najjačih, i sindikat stoga izgleda kao nužan. Ali pošto smo u režimu slobode, sindikati su veoma brojni i brane veoma specifične interese, tako da njihove odluke važe samo za njihovo članstvo; oni se, ukratko, unutar liberalne igre, kao njen potpuniji, ali jedinstven deo, ponašaju baš kao gazda i preduzetnik. Ravnoteža bi ovde trebalo da se odvija sama od sebe, između preduzetnika i sindikata.

Iz te situacije razvije se dvostruki proces koji vodi direktno ka fašističkom korporatizmu. Taj proces proizilazi najpre iz *volje sindikata za moć, a zatim iz sporazuma između sindikata i poslodavaca*. Sindikati zapravo teže većoj masi; to se postiže spajanjem malih sindikata, ali osnovno zapažanje jeste da što su sindikati veći, to su manje aktivni. Razlozi za to su brojni. Vidim dva glavna: prvo, što je sindikat veći, to obuhvata raznovrsnije interese, koji ga, bu-

nih radnika se proporcionalno povećavao. Ali upravo to povećanje nije bilo ništa drugo do stvaranje sve većeg broja beskorisnih poslova: reklamnih usluga, distributivnih usluga. Potrebno samo zbog konkurencije i zatrpavanja proizvodima tehnike, tržište je zahtevalo prilagođavanje, ali koje je bilo teško sprovesti, budući da se našlo zarobljeno između velike proizvodnje i visokih cena, a to prilagođavanje je, da bi se postiglo, podrazumevalo zapošljavanje sve većeg broja pojedinaca.

U krajnjoj liniji, i to je presudna tačka ekstremnog razvoja liberalne ekonomije, došlo je do umnožavanja radnih mesta i neproduktivnih rashoda. To umnožavanje, međutim, nije uspeło da zaposli sve „oslobođene“ radnike. Odatle nezaposlenost. Posle odbacivanja novijih tehnika, odbačena je i ljudska radna snaga. Pošto je dostigla tu tačku, liberalna era je, da bi uvela red, mogla samo da zahteva stabilnu organizaciju, koja bi što bolje obuzdala te posledice. *Komandna ekonomija, organizovani kapitalizam*, kako god se to zvalo, opet je, u datom trenutku, upravo ono ograničavanje slobodne konkurencije i *laissez-faire*-a koje su liberali dopuštali od samog početka, u ime poretka i opšteg dobra. Štaviše, taj organizovani kapitalizam nije bio samo teoretski povezan sa liberalizmom, nego se nadovezivao na celokupnu američku liberalnu koncepciju. Bila je reč o izgradnji novog racionalnog poretka proizvodnje, o eliminisanju nesreća, bede i nesklada starog kapitalizma, bez napuštanja starog liberalizma, već uvođenjem novih elemenata u njega. Sam tip tog modernog liberalizma sada je postao fordizam: idealan krug porasta plata na osnovu porasta profita i porasta profita na osnovu porasta plata. Uvek ista vera u tu slobodu koja, čim se ponovo bolje sklopi i usmeri, neizbežno vodi ka ostvarenju najboljeg od svih mogućih svetova.

Igra liberalizma u tom kapitalizmu organizovanim na novim osnovama nije prestala. Sve je zapravo ostalo na liniji nacionalnog liberalizma, koji su predvideli veliki liberali, u skladu s obuzdanom i kontrolisanom ekonomijom. Činjenice su poznate: u svim zemljama umnožavaju se mere za kontrolu proizvodnje, distributivne

Kamarg.⁸ Stoga ćemo izneti kratku egzegezu opštih mesta fašizma, bez upuštanja u proučavanje njegove doktrine kao takve.

Ali prvo želim da istaknem jednu karakteristiku koju smatram suštinskom. *Odsustvo teorije kod fašizma je liberalna karakteristika.* To je posledica liberalizma. *Tokom celog perioda liberalizma, doktrine su nicale u velikom broju.* Nikada nije bilo toliko uzaludnih teorija, nikada toliko konkurentskih i kontradiktornih sistema. To je bilo iz nekoliko razloga.

Pre svega, zbog slobode misli, to je očigledno. Čim postoji razdvajanje između misli i njenih posledica, normalna kočnica koja je služila za klasifikaciju vrednosti između misli nestaje. Nema više direktnih posledica emitovane misli. Nema više ograničenja za emitovanje misli. Sve što se smisli biće odmah emitovano. Očigledan simptom: sprovodi se istraživanje kako bi se utvrdilo da li postoji kriza knjige ili kriza francuske misli: kraj te lude evolucije, štampa na reč, poistovećuje se s mišlju. Moran u istoj ravni s Bergsonom⁹; diskusija o apstraktnom unutar apstraktnog; brkanje misli i imaginarnog. Neko ko je mislio, svestan da će zbog tog čina biti izveden pred lice pravde i možda osuđen na smrt, ipak je pravio klasifikaciju u svojoj misli između onoga što je nužno i onoga što je kontigentno [nenužno] – čovek ne rizikuje svoju kožu zbog kontigentnog.

⁸ Pontijske močvare (Agro Pontino ili Pontina), priobalni potez od oko 45 km, jugoistočno od Rima, isušen i kultivisan za vreme Musolinija, 1932–1939, kada je tamo podignut i niz naselja, koja i danas začuđuju svojim neobično uspelim arhitektonskim i urbanističkim rešenjima (Littoria, Sabaudia, Pontinia, Aprilia, Pomezia); videti i tekst Pazolinijevog filma *Oblik grada (Forma della città, 1973)*, iz našeg izdanja *Povratak svitaca*, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/pier-paolo-pasolini-povratak-svitaca-sr>, koji se tim fenomenom bavi na primeru grada Sabaudije. Kamarg (Camargue), slična oblast u južnoj Francuskoj, močvarni pojas oko ušća Rone, koji je u vreme kada Elil piše ovaj esej bio najveće divlje ušće neke velike reke u zapadnoj Evropi; danas delom kultivisan, delom nacionalni park; mesto radnje čuvenog filma i kasnije romana za decu, *Bela griva (Crim-Blanc, Albert Lamorisse, 1953; René Guillot, 1959)*.

⁹ Elil navodi Pola Morana (Paul Morand, 1888–1976), popularnog modernističkog pisca, poznatog po lakom stilu i svetovnim temama, da bi naglasio kontrast s ezoteričnim i zahtevnim filozofom Anrijem Bergsonom.

Prava i precizna svest o moći misli, kod onog ko je misli, nesagledivo je otežana, prvo, činjenicom da ta misao više nema nikakve posledice po njegovu ličnost, a drugo, zato što se gubi u poplavi knjiga. *Ne pravi se nikakva razlika između hitnog i nestvarnog, jer je upravo ono hitno postalo nestvarno*; jedno nema veće posledice od drugog, a iznošenje istine nema veći značaj od skalamerija mašte. *Pošto je proglasilo slobodu misli, liberalno društvo se oslobodilo misli*. Misao izložena pritisku uvek je opasna sila; kada se prepusti svim vetrovima, troši se uzalud. Kao rezultat toga, vidimo kako se teorije množe, a da društvo ne skreće sa svoje putanje.

Drugi razlog za to umnožavanje: ekonomski razvoj epohe. *Materijalni svet teži da se organizuje na osnovama apsolutno nezavisnim od bilo kakvog napora misli*. Moderni svet teži da u sebi pronađe ne samo svoju svrhu već i razlog svog razvoja. Uređuje se prema novom principu: prema industrijskoj tehnici, uvedenoj u sve ljudske domene i koja teži da isključi sve što bi moglo da poremeti strogu igru njenih pravila, njenih zakona; u ovom slučaju, misao. Stoga se čini neophodnim da misao ostane odvojena od materijalnog razvoja, da se ograniči na oblast apstrakcije (i to najosnovniju). Ona je, u bilo kom obliku, osim matematičke misli, zaista strana rigoroznom i univerzalnom savladavanju stvari, koje ekonomski razvoj podrazumeva. Najupečatljiviji primer je politička ekonomija. Čim prestane da beleži činjenice, postaje zastrašujuća nestvarnost – utoliko strašnija što se odnosi na sam razvoj stvari o kojem sam govorio. Postaje generalizacija, koja proizilazi iz zloupotrebe logike potpuno udaljene od činjenica, iz bezbrojnih apstrakcija (apstrakcije „ekonomskog čoveka“, pre svega), iz odbijanja da stupi u dodir s konkretnim, osim kroz statistiku i propise, kroz stvaranje nepropusnih intelektualnih klasifikacija, itd., itd. Ta predispozicija uma, koju je izazvalo širenje moderne ekonomije, bila je pogoršana morbidnom sklonošću ka intelektualnoj igri, činjenicom da *inteligencija, odvojena od ekonomije, prognana iz postojanja, više nije imala nikakvu spoljašnju nužnost*. Mogla je da se prepusti svim svojim željama, svim svojim ekstravagancijama. Mašine bi ipak nastavile da

je samo pozdravljala, ne uviđajući opasnost koju je taj razvoj predstavljao za sam njen okvir.

Taj okvir bio je izgrađen za određene količine i određenu proizvodnju; ali te količine se desetostruko množe i proizvodnja prevazilazi granice postavljene u ekonomskom svetu. Kada su ekonomisti to shvatili, ostala su samo dva rešenja: ili da se ekonomski i društveni svet potpuno obnovi – ali to više nije bio zadatak koji su mogli da ostvare samo teoretičari – ili pokušati da se stvari zakrpe, a tehnika obuzda, kako bi se omogućili nastavak liberalne igre, odvijanje njenih zakona i proučavanje ekonomskih akcija i reakcija u vakuumu. Ovo poslednje rešenje dovelo je do *borbe protiv tehnike*. Uprkos svemu, ta borba ukazuje na preokret do kojeg je došlo u staroj liberalnoj ekonomiji, jer opsesija više nije bila da se proizvodi već da se održe dovoljno dobre cene, kako bi kompanija mogla da ostvaruje profit.

To ograničavanje tehničkih sredstava delovalo je na dva načina: prvo, na neuređen način, usled nemogućnosti proizvođača da prodaju svoje proizvode, nemogućnosti koja je ponekad bila sankcionisana vladinim kupovinama i sistematskim izdvajanjem proizvoda; i drugo, i brzo, preciznijim sredstvima: vladinim narudžbinama, preusmeravanjem tehnika ka beskorisnim proizvodima. Što se tiče vladinih narudžbina, to je bio sistem *bonusa za neproizvodnju*, za neširenje fabrika, za uništavanje mašina i njihovo nezamenjivanje, za ograničavanje produktivnosti novih mašina. Sva ta rešenja nalaze se u izobilju u skoro svim zemljama. Jedino pitanje je izgledalo bilo kako održati visoke cene, čak i ako je država morala da plati da bi ih održala. Razmotriću i usmeravanje tehnike ka jalovim rashodima.

Zapravo se postavljalo pitanje koje je izgledalo sporedno, ali je ubrzo postalo glavno: tehnika i racionalizacija dovele su do otpuštanja velikog broja radnika. Liberali su objašnjavali da je to prosto kriza, posle koje sledi novo prilagođavanje. Prilagođavanje kroz stvaranje novih fabrika, kroz stvaranje alternativnih radnih mesta; naime, kako se broj industrijskih radnika smanjivao, broj pomoć-

ako ne veću, onda makar ekonomski – i samo ekonomski – jeftiniju. Proračun se izvodio na osnovu igre ekonomskih, a ne tehničkih sila. Statistika bi povremeno stvarala iluziju, ali to ne bi trajalo dugo. Najviše je služila da zbuni pesimistički liberalizam onih koji su predviđali glad u kratkom roku. Neuspeh je proistekao prvenstveno iz činjenice da je ekonomija svoje proračune zasnivala na apstraktnom čoveku, čije je potrebe i reakcije tražila u apsolutnim kategorijama. Mislila je da može da kvantifikuje tu „prirodu“ i sastavljala numeričke tabele ljudskih potreba i koristi, i tako odlučno sprovođila transmutaciju kvalitativnog u kvantitativno.

Tako dolazimo do druge greške liberalne ekonomije. Težila da uvede preciznost i *rigorozne proračune u te nestabilne odnose, i to na apsolutno idealnim osnovama; konkretno posmatranje najčešće nije igralo nikakvu ulogu*, a kada jeste, išlo je u samo jednom smeru: ka proizvodnji, najboljoj prodi na tržištu, najboljem balansu kupovine i prodaje. *Laissez-faire*¹⁴ je bio ograničen samo slobodnom konkurencijom, a liberalnim ekonomistima je izgledalo da se ta dva principa međusobno ublažavaju i time obezbeđuju *obavezno prilagođavanje privatnog interesa opštem interesu*.

Ali u jednom trenutku, ta dva principa, umesto da dovedu do sanjane ravnoteže, akumulirala su svoje efekte, postala konkurentna i proizvela fašizam. Evo kako.

Ako bi se, teoretski, postigla ravnoteža, *industrijalci su nastojali da je kroz slobodnu konkurenciju poremete u svoju korist; ali zbog laissez-faire-a, nisu pokušali da je poremete u ekonomiji*; vrata su im tu bila zatvorena. Samo su ekonomisti predvideli ta vrata; praktičari, industrijalci, pronašli su drugi način da ih otvore: *tehniku*. Tehnika je počela da se razvija uporedo s naučnom ekonomijom i izvan nje. Ova druga, zagledana u sebe, i dalje je zanemarivala ogromno povećanje proizvodnje koje je bilo rezultat mašina, ili ga

¹⁴ Elil koristi alternativni oblik, „laissez-faire“; cela fraza inače glasi „laissez-faire, laissez-passer“, „neka radi, neka ide kako ide“, i pripisuje se ranom kritičaru intervencionizma u ekonomiji, Vensanu de Gurneu (Vincent de Gournay, 1712–1759; njemu se, uzgred, pripisuje i izraz „birokratija“).

proizvode, a organizacija određenog obilja opet bi se uspostavila. Tada je došlo do *monopolizacije intelektualnosti od strane ljudi koji su bili sigurni da će imati dovoljno prihoda bez obzira na svoj intelektualni stav*: pored društvenog rizika, ili čak zakonskog, ako hoćete, koji je eliminisan, eliminisan je i ekonomski rizik, za klasu koja je istovremeno postala i kultivisana klasa i posednička klasa.

Na osnovu toga, u obilju teorija koje su cvetale u 19. veku, uočavamo tri karakteristike liberalne misli:

1° svaka misao je ekvivalentna svim ostalim; nijedna misao nema dominantnu vrednost, jer nijedna nije obavezujuća za delovanje; nijedna nije hitna i neophodna – sve su kontigentne [nenužne] za uspostavljeni poredak.

2° Svaka misao je prihvatljiva, jer da bi bila intelektualno opravdana dovoljno je da bude koherentna ili elegantna.

3° Nijedna teorija nema šanse za ostvarenje, a ako već moramo da težimo da je ostvarimo, prihvatljiv je ipak samo reformizam (posledica gore naznačenog monopola).

Ipak, u tom raskolu postojala je opasnost. Misao se uzdizala kao nikada ranije, bilo je to otvoreno nebo, trijumf razumevanja univerzalan kao bratstvo. Bio je to nežni i smireni liberalizam, pun do vrha. Ali ta misao je postajala nesposobna da se ponovo prilagodi akciji. Sve dok je akcija izgledala beskorisna, sve dok je svet mogao da se okreće sam od sebe, niko ništa nije primećivao. *Ali ovaj ekonomski poredak, koji je tako nastajao, neodoljiv, neizbežan, izvan ljudske volje i misli, na kraju je počeo da zapinje i više nije dobro funkcionisao*. Rat. Onda smo shvatili da ne funkcionise uopšte. *Trebalo je delovati*. Ali nije nastala nijedna doktrina, nijedna misao nije bila spremna – a mladi, unezvereni intelektualci odbijali su da prljaju ruke izvan svog nadrealizma, i prosto poricali uticaj te pometnje na

svoju misao, koja je uostalom bila njen proizvod. Sve stare doktrine izgledale su podjednako apstraktne, podjednako validne i beskorisne. Svet se mogao rekonstruisati iz postulata, ali to je bilo beskorisno za život. Izgubila se razlika između misli, onih živih i onih koje su bile mrtve – a ipak se moralo delovati. I uz rizik da to izgleda sumanuto, moralo se delovati makar s prividom razuma i koordinacije; moralo se naći nešto se može neposredno primeniti na čin, a opet uzvišenijeg porekla od pukog čina. Naspram misli rastelovljene od svoje uloge, ostao je samo jedan poklič: smrt „vizantizmima“ [jalovim raspravama] – mora se delovati.

Da bi delovalo, pronađene su metode; nije se više tražio razlog za delovanje već opravdanje za akciju. Doktrina je zamenjena metodom – izbornim programom. Može se razviti metod za osvajanje vlasti, kao što se može razviti i metod za apsorpciju viška pšenice, ali nijedna opšta misao ne vodi i ne centrira čin. Tu vidimo i *prvenstvo tehnike koje se javlja u domenu inteligencije*: naime, metod nije ništa drugo do tehnika inteligencije. Tehnika ovde ponovo trijumfuje nad ljudskim. S intelektualne tačke gledišta, *upravo taj prelaz iz sistema u metod precizno karakteriše prelaz iz liberalizma u fašizam*. Postoji veoma direktna srodnička veza između te dve loze. Intelektualna perversija liberalizma, njegova intelektualna izdaja, nužno vodi ka zaobilaznom putu ka jednom striktnom ustrojstvu, koje će fašizam kodifikovati i sertifikovati. Time se upotpunjuje radikalni raskol između misli i života. Život je sada porobljen određenim metodama i određenim tehnikama, koje ga moraju strogo usmeravati. Inače, *i pod uslovom da ne remeti život*, inteligencija zadržava svu svoju vrednost, a boginja Misao drži se u prvom planu, na tronu od oblaka. Tako će Gering, nadovezujući se na čisto liberalnu tradiciju, reći: „Ostvarite svoje spasenje kako vam odgovara“; a Musolini će napisati: „U fašističkoj državi, religija se smatra jednom od najdubljih manifestacija ljudskog duha: zato je treba ne samo poštovati

klamacijama; videćemo kasnije koliki značaj pridaju pojmu opšteg dobra. Ali čudno je videti tu ideologiju prekrivenu paradnom odećom: s jedne strane, crna odela i cilindri: sloboda koju zahtevamo za pojedince, pod uslovom da ta sloboda ne šteti opštem dobru, pod uslovom da ide u pravcu zajednice, pod uslovom da poštuje pravila; s druge strane, rapiri [mačevi] i perjanice, herojstvo koje se izražava povicima i ispruženim rukama, pod uslovom da ne remeti red, da to nije herojstvo jedne osobe već herojstvo koje želi Država, pod uslovom da poštuje kodeks časti. I u oba slučaja, proklamuje se da je život borba – iako vrlo dobro znamo da su u oba slučaja mačevi napravljeni od kartona, da je ishod borbe rešen jednom za svagda, kao u pozorišnoj predstavi, i teško onome ko pokuša da se otme tom društvenom determinizmu!

Neću se dalje zadržavati na toj ideološkoj srodnosti fašizma i liberalizma; izabrao sam veoma raznovrsne fenomene, koji se primenjuju na svakodnevna životna zbivanja.

Pređimo na materijalnija pitanja. Pošto je fašizam više činjenica nego doktrina, prvo ću ga razmotriti *u ekonomiji*. Pronalazim dve sličnosti između liberalne ekonomije i fašističke ekonomije: *tehniku proizvodnje i sindikate*.

Fašistička ekonomija kao kristalizacija restriktivne liberalne ekonomije

Liberalna ekonomija bila je opsednuta pitanjem proizvodnje. Bilo je neophodno postići što veću proizvodnju i tako razviti ono što se nazivalo opštom ekonomijom, a liberalizam je insistirao na činjenici da je najbolji metod proizvodnje, bez sumnje, metod slobodne konkurencije i slobodne trgovine. Ali ta spekulacija se zasnivala na preciznom rezonovanju. Uzete su u obzir sve veće mogućnosti proizvodnje, s tehničkog stanovišta, ali samo u odnosu na prošlost, dok se trenutno stanje proizvodnje smatralo konačnim; stoga je *trebalo pronaći sistem koji bi ekonomski omogućio veću proizvodnju*, ili

sve rigorozniji. Ako upotrebimo marksističku terminologiju, mogli bismo reći da sve većem antagonizmu između proizvodnih snaga odgovara sve licemernija ideologija privilegovane klase. Prema tome, što se više u svakodnevnom životu ogoljuje laž reči, odnosno svakodnevnog jezika, utoliko taj jezik postaje uzvišeniji i moralniji. Upravo tom fenomenu sada prisustvujemo: *liberalizam je suštinski ravnodušan prema moralnom činu*; pod uslovom da je „razumljiv“, čin ne zahteva sud. A videli smo koliko je mašina za „razumevanje“ postala apstraktna. Čin, sam po sebi ni dobar ni loš, postoji, i sama ta činjenica ga opravdava. S moralnog stanovišta, svaki čin je u liberalnoj perspektivi postao apstraktan, kao što je i s realnog stanovišta svaka misao postala apstraktna – *samo što se, upravo zbog te činjenice, moralni zakon još više glorifikuje, što se onda iskazuje u obliku sertifikata o ispravnom življenju i ponašanju, odnosno kao dužnost konformiranja*.

Liberalizam je ostavio stvari kakve jesu, ali onda se umešao fašizam, uvek u istom smislu, suštinski u ulozi faktora koji treba da kristalizuje upravo tu glorifikaciju odvojene misli i zalaganje za moralnost i osećaj pristojnosti kod nemačke rase, kako je to izrazio Killinger.¹³ A opet, nasuprot tome, upotreba narkotika je uobičajena među fašističkim vođama; ali to je samo posledica istog procesa.

U celoj toj ideologiji može se istaći još samo jedna kontradikcija, jer je ona opet zajednička obema ideologijama: koja je svrha promene ideologije, ako to ne može da ukloni makar kontradikcije! To je povezano s opštim shvatanjem života: uvek su to liberali koji poju o dužnosti saradnje i borbi za život; i uvek su to fašisti koji govore o dužnosti prema bližnjima i životu kao borbi. Floskule, da, ali šta još osim floskula, postoji u svim tim ideologijama? Ta kontradikcija u floskulama savršeno se objašnjava, s jedne strane, pozivanjem na heroizam i slobodu, a s druge priznavanjem zajedničkog interesa i superiornosti države. Nema ničeg originalnog u fašističkim pro-

¹³ Manfred Freiherr von Killinger (1886–1944), pomorski oficir, jedan od vođa *Freicorps* i nacistički političar.

već i braniti i štititi.“¹⁰ Liberalna država je, kroz beskorisnost, kroz jednakost, kroz previše primamljivu igru koju stalno nudi intelektualcima, polako ubila svaku moć misli. Fašistička država je izgradila Panteon u kojem je okupila sve te lešee, koje i dalje slavi, jer zna da ih se više ne treba plašiti.

Zajedničke crte liberalizma i fašizma

Treba samo da izložimo malu egzegezu opštih mesta fašizma da bismo pokazali kako se *i fašizam i liberalizam pozivaju na iste mrtve bogove*. Oboje koriste iste formulacije.

Tu je pre svega *spiritualnost*. Naše dve navodno suprotstavljene doktrine to shvataju potpuno isto, i ako vrednosti na koje se pozivaju nisu potpuno iste, opet se na njih pozivaju na isti način i sa istim ciljem. Ovde nalazimo, na istim osnovama, *kontradikciju između praktičnog materijalizma i spiritualnog opravdanja ili stava* – moglo bi se reći i nužnosti, kada to ne bi rizikovalo da izazove zabunu između formalne i stvarne nužnosti. Kao što je liberalna spiritualnost zahtevala *veru u razum*, da bi odatle prešla na zalaganje samo za apstraktnu veru, tako fašizam *prolašava pobunu protiv nauke i materije*, potragu za srećom u žrtvi, itd.; ali u oba slučaja temelj života je zaista ono materijalno. Gizo proklamuje: „Obogatite se!“¹¹ Ali trgovina i industrija se ne idealizuju u alegorijama. Gra-

¹⁰ Izvor za Geringovu izjavu nije naveden. Giovanni Gentile i Benito Mussolini, *La Dottrina del fascismo*, 1932, II, „Dottrina politica e sociale“, paragraf 12.

¹¹ Fransoa Gizo (François Guizot, 1787–1874), francuski istoričar, političar i državnik, kao premijer Francuske za vreme Luja Filipa I, zalagao se za ograničavanje prava glasa na višu, bogatiju klasu, i onda, navodno, poručio nesuđenim glasačima: „Obogatite se!“ Takođe, ovog puta stvarno, početkom 1848, zabranio je republikanske političke skupove, što je naišlo na žestoko protivljenje i podstaklo izbijanje revolucije 1848, koja je zbacila monarhiju. Zbog svega toga, Marks ga svrstava među najgore reakcionare već u drugoj rečenici *Manifesta*. Ipak, iako je bio vrlo konzervativni liberal, Gizo nikada nije izjavio nešto tako cinično. U jednom govoru u parlamentu, 1. marta 1843, prenetom u listu *Le Moniteur*, od 2. marta iste godine, izjavio je sledeće: „Prosvetite se, obogatite se, poboljšajte

vure Lik-Olivjea Mersona i platna Pivija de Šavana dobro izražavaju to prikrivanje stvarnosti, kojoj se u suštini divimo, ali koja nije plemenita, iza idealizovane slike izrezbarene u drvetu, koja tu stvarnost treba da oplemeni na apstraktan način.¹² A na drugoj strani: govori o veri, dok se stoji na tenku; Musolini na seoskoj svetkovini povodom žetve. Nema nikakve razlike.

Kult primitivnog je sam po sebi normalna i logična posledica liberalizma. Liberalizam vodi ka sve grozničavijoj potrazi za nepoznatim. U poplavi prihvaćenih stvari i ideja, sve više cenjenih, u srcu društva u kojem intelektualac figurira samo kao elegantna i namirisana parijska, intelektualci, svesni svoje beskorisnosti, koji osećaju da su postali sporedne pojave u ljudskim stvarima, ne mogu više steći neki prestiž osim tako što će postati klevetnici tog društva – a ako odu dalje od beskorisnih uvreda, završavaju kao ukleti pesnici. Ostali mogu najviše biti univerzitetski profesori, koji brižno čuvaju kulturu u svojim dosijeima. *Kao pripadnik nove kaste, zagledane u sebe, intelektualac se oseća primoranim da traga za onim što je retko i komplikovano*, što mogu poznavati samo inicirani. Umetnik sada oseća da je nesposoban da stvara u mediokritetskom okruženju, u kojem mu je neprijatno, jer se oseća beskorisno. Zatvoriće se u introspekciju ili otići na Sundska ostrva, u potrazi za njemu nepoznatim slikama i spisima.

Egzotizam se rađa iz te nemogućnosti da se zaista živi u kojem vas sve odbija, koji više nije po vašoj meri i u kojem više ne dominirate. Od tada, dopušteno je i čak poželjno razvijati svaki oblik pre-

moralno i materijalno stanje naše Francuske: to su prave inovacije.“ To nije bilo cinično, ali je opet izraz klasičnog liberalizma, koji je deklarativno mogao šta god poželi, koji je praktično znao da pokaže inicijativu i za neke stvari od šireg značaja, ne uvek samo iz sebičnog i kratkoročnog interesa, ali koji je u srži mogao biti samo materijalistički.

¹² Luc-Olivier Merson (1846–1920) i Pierre Puvis de Chavannes (1824–1898), francuski akademski slikari, visoko etablirani, čije slike i murali krase mnoge francuske institucije i crkve. Merson je dizajnirao i poštanske marke i novčanice, a murali Pivija de Šavana nalaze se, između ostalog, na Sorboni, u pariskoj Gradskoj većnici i u Panteonu.

finjenosti. Preterano licitiranje u prefinjenosti cvetalo je oko 1900, ali rezultat toga, budući da se u prefinjenosti, u smislu *istančano*sti, ne može ići beskonačno, bio je da u prvi plan dođu primitivne umetnosti, običaji i kultovi. Kao što vešt pesnik pravi pauzu da bi bolje naglasio kadencu, ili kao što se u harmoniju unosi disonanca, *tako su i prefinjeni slavili kult snage i kult spontanosti*. Ljudi su se oduševljavali moralnom vrednošću crnačkih duvača i duhovnošću vrelog džeza – oni koji su bili bez spontanosti i snage bili su zaneseni spontanošću i snagom kao suprotnošću njihovoj prefinjenosti, kao definitivnim dokazom njihovog razumevanja; a možda je, pored toga, budući da nisu svi bili radikalno perverzni, to bio i žal za izgubljenim rajem.

Bilo je potrebno nešto drugo, što nije ova pustoš, bila je potrebna stvarna akcija koju je svet onemogućio, ta spontanost se morala proživeti, a ne samo opisivati u učenim knjigama. Pojavili su se i filozofi koji su taj kult uzdigli u kanon, koji su za njega pronašli teorijske osnove. Da li je to bila filozofija? Nije važno. Ono što znam jeste da je u odnosu na snagu i primitivno to bilo otprilike isto što i Igoova *Bogorodičina crkva u Parizu* za srednji vek. Ali uz jednu upadljivu razliku: bio je to izraz fiktivne misli epohe, želje, jedne beskorisne, ali izričite tendencije, i fašizam je to znao da iskoristi, da bi tu misao konkretizovao u svom smislu, da bi toj beskorisnoj tendenciji podario tako očiglednu efikasnost. *Fašizam je preoteo želju za avanturom*. Obuo ju je u čizme, učinio da maršira u korak, naterao je da bude svedok pogubljenja sekirom i garantovao joj da je ispunjena. *Prisvojio je ukus za primitivno*, dao mu baštenske zabave, uspostavio radne logore, osnivao spontana pevačka društva i držao vatrene govore. To je ono što u naše doba znači postati konkretan.

U ideologiji fašizma treba konačno napomenuti i *odbranu morala*: to je opet jedna specifično liberalna crta. Ne mislim naravno na moral kao takav, na primer morala, već samo na njegovu verbalnu odbranu i opravdanje. Dobro je poznato da što je neka duhovna vrednost u većem opadanju to jezik koji je izražava postaje